

HAZAR ZEYDÎLERİ VE MU'TEZİLÎLER

Mehmet ÜMİT*

ABSTRACT

The Caspian Zaydis and Mu'tazilis

In Muslim History, the Zaydis, for the first time established a government by the leadership of Hasan b. Zayd (270/883) in the South of Caspian Sea. The theoretical background of this state was prepared by al-Qâsim al-Rassî (246/860) who firstly systematized the principles of Zaydiyya. The relations between the leaders of the Zaydî Government which established in the South of Caspian Sea and the Zaydî scholars who live there and the Mu'tazilis began with the establishing of that government. These relations reached their highest level in the time of Buwayhids when they dominated the Abbasid Government. The political circumstances, that is the Shite (especially Zaydite) and Mu'tazilite tendencies of Buwayhids, were effective in this situation. In this period, the most important Mu'tazili scholars whom Zaydis contacted are Abû Abd Allâh al-Basrî (369/980) and Qâdi Abd al-Jabbâr (415/1024). From them, Zaydis accepted the teachings of the Basran School of the Mu'tazila. After Buwayhids, with the changing of political circumstances the situation of Mu'tazilis and Shia weakened but the relations between them went on.

Keywords: The Caspian Zaydis, Abû Abd Allâh al-Basrî, Qâdi Abd al-Jabbâr, Mahdî li Din Allâh, al-Muayyad bi llâh, Nâtiq bi'l-Haqq Abû Tâlib, the Basran School of the Mu'tazila.

GİRİŞ

İnsanlar içinde buldukları sosyo-kültürel, siyasi, ekonomik ortam ve kendi donanımları çerçevesinde dini anlarlar. Bu anlayışlardan bazıları öne çıkar ve söz konusu anlayışlar etrafında gruplaşmalar olur. Zaman içerisinde bu itikâdi-siyasî anlayışların, taraftarlarının ve yazılı edebiyatının oluşması sonucu mezhep adını verdiğimiz kurumsallaşmış yapılar meydana gelir. Bu yapılar arasında da çeşitli faktörlerin etkisiyle ilişki ve etkileşimler meydana gelir. Bunun sonucunda bazı mezhepler arasında siyasi ve fikrî paralellikler oluşur.

Bu bağlamda İslam Düşünce tarihinde ortaya çıkan ekollerin bazılarının fikirleri arasında benzerlikler görürüz. Meselâ genel olarak Mu'tezile ve Şîa, özelde de Mu'tezile ve Zeydiyye arasında böyle bir benzerlik açıkça görülür. Bu benzerliklerin oluşumunda birbiriyle çağdaş Mu'tezilî ve Zeydîlerin ilişki içinde olmaları, aynı tartışma toplantılarına katılmaları, birbirinin hocası veya öğrencisi olmaları, siyasi olarak benzer bir konumda yer almaları, birbirlerinin eserlerine muttali olmaları gibi farklı faktörler etkili olmuştur.

Bu çerçevede Zeydiyye ve Mu'tezile arasındaki etkileşim, Kâsım Ressî (246/860)'ye kadar incelenmiş olmakla birlikte ondan sonra söz konusu ilişkinin seyri incelenmemiştir. Biz burada Kâsım Ressî'den sonra Zeydiyye-Mu'tezile arasındaki ilişkinin seyrini Hazar Zeydîleri çerçevesinde ortaya koymaya çalışacağız. Ancak ona geçmeden önce Zeydiyye, Mu'tezile mezheplerine kısaca değinmek istiyoruz.

* Yrd.Doç.Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ZEYDİYYE VE MU'TEZİLE EKOLLERİ

Zeydiyye, siyasi olarak Zeyd b. Ali'nin 122/740 yılındaki ayaklanmasıyla ortaya çıkan, öğretileri ilk defa Kâsım Ressî (246/860) tarafından sistematize edilen grup olup,¹ imâmetin Hasan ve Hüseyin evladından ilim, cesaret, takva, adl, hür, erkek ve reşid olma gibi gerekli nitelikleri² taşıyan ve imâmetini ilan edip, kendi adına davette bulunarak mücadeleye girişen kişinin hakkı olduğu anlayışını benimserler. Temel mezhep esasları, Tevhid, Adl, el-Va'd ve 'Vaid, el-Emru bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyu ani'l-Münker ve İmâmet'tir.³ Zeydiyye'nin ayırt edici niteliği imamet öğretileridir. İsna Aşeriyye Şiası imâmetin Hz. Hüseyin'den sonra onun evladında olduğunu, imamın isminin nasta açıkça belirtildiğini, imamların masum ve sayılarının da on iki olduğunu ileri sürerken Zeydiler Hz. Hüseyin'den sonra imâmetin Hz. Hasan ve Hüseyin evladında olduğu ve imamların sayısında bir sınırlama olmadığı ve onların masum olmadıkları anlayışındadırlar. Onlar ayrıca İsna Aşerilerden farklı olarak gâib imam anlayışını kabul etmezler.

Zeydiler ilk olarak 250/864 yılında Güney Hazar bölgesinde Taberistan'da⁴ devlet kurdular. Hz. Hasan evladından Hasan b. Zeyd (270/884), 250/862 yılında Taberistan'a gelip, burada Tahiroğullarının hakimiyetine son vermiş ve Taberistan Zeydi Devleti'ni kurmuştur. Bu devletin bölgedeki alt yapısı; siyasi olarak mevcut iktidarla başı dertte olan Fatıma evladının iktidar merkezinden uzakta olan söz konusu bölgelere gelip faaliyetlerde bulunmalarıyla,⁵ fikri olarak da Medine yakınlarında Ress'te bir ders halkası oluşturan Kâsım Ressî'ye çok çeşitli belgelerden gelip, onun fikirlerini öğrenip, memleketlerine geri dönen öğrencileri⁶ ve yine

- 1 Zeydiyye'nin doğuşu ve görüşleriyle ilgili olarak bk. Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar*, İSAM yay. , İstanbul 2010, ss. 37-79, 161-62, 202-215; amlf, "Usûlü'd-Dine İlişkin İlk Zeydi Metinler", *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 6, sayı: 11, Çorum 2007, ss. 81-102.
- 2 Zeydiyye ekolünde imâmet için gerekli şartlar hakkında bkz. Ebû Tâlib Nâtk bi'l-Hak (ö. 424/1033), *Kitâbu's-siyer* (Eymen Fuad Seyyid, *Târîhu'l-mezhâbi'd-dünyeye fi bilâdi'l-Yemen hattâ nihâyeti'l-karnı's-sâdisi'l-hicri*, Dâru'l-Misriyyeti'l-Lübnâniyye, Kâhire 1408/1988, içinde ss. 281-283), s. 281.
- 3 Hâdi İlelhak Yahya b. Hüseyin (298/910), *Usûlü'd-Din*, (tahk. Abdullah b. Muhammed eş-Şâzeli, *Mecmûu Resâil-i'l-Hâdi ile'l-Hak* içinde) Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Ammân 1421/2001, ss. 191-196; Emir Hüseyin b. Bedrüddin Muhammed (663/1265), *Yenâbiu'n-nasiha fi'l-akâidi's-sahîha*, tahk.: Murtazâ b. Zeyd Mahatvari Haseni, Mektebetü Bedr, San'a 1420/1999, s. 25 vd. Ayrıca bk. İsa Doğan, "Zeydiyye Mezhebi", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, İSAM yay. , İstanbul 1993, ss. 557-600, ss. 578-587; Yusuf Gökâl, "Zeydiyye mezhebinin görüşleri, kültürel mirası ve İslam düşüncesine katkıları". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2007), ss. 95-112.
- 4 Taberistan Zeydileri hakkında bkz. Hasan Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniv. Sos. Bil. Ens. , İstanbul 1998, ss. 66 vd. ; Yusuf Gökâl, *Zeydilik ve Taberistan'da Yayılması*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE, Ankara 1999, ss. 50-113. Zeydiler, 284/897 yılında da Yemen'de devlet kurdular. Bu bölgedeki Zeydiler, toplum olarak günümüze kadar varlıklarını devam ettirdiler. Günümüzde Zeydiler, Yemen'de özellikle Kuzey kısmındaki Sa'de bölgesi ve çevresinde varlıklarını sürdürmektedirler. Yemen Zeydiliği hakkında bkz. Yusuf Gökâl, *Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı*, Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara 2006, ss. 91-177.
- 5 Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, ss. 141 vd. ; Gökâl, *Zeydilik ve Taberistan'da Yayılması*, ss. 50-62.
- 6 Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, s. 168. Bu yerler arasında Taberistan bölgesi de yer alır. Nitekim Kâsım Ressî Taberistan halkından Ubeydullah b. Sehl ve Hişam b. el-Müsennâ adında iki kişinin tevhid ve Allah'ın sıfatları konusundaki insanların ihtilaflarına dair sorduğu soruların konu alan bir risale yazmış ve bu risale günümüze ulaşmıştır. Bu risalenin Arapça metni ve notlandırılmış İngilizce çevirisi için bk. Binyamin Abrahamov, "The Tabaristânis' Question Edition and annotated translation of one of al-Kâsım ibn İbrâhîm's Epistles", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 11 (Jerusalem 1988), ss. 16-54.

Kâsım Ressî'nin öğretilerini yaymak amacıyla çeşitli beldelere gönderdiği dâileri⁷ vasıtasıyla hazırlanmıştır. Hasan b. Zeyd, 270/884 yılında vefat ettiğinde kısa süreli bir mücadeleden sonra yerine kardeşi Muhammed b. Zeyd (287/900) iktidara geçti. Muhammed b. Zeyd, 287/900 yılında Samanilerle Cürcan'da yaptığı savaşı kaybetti. Bu savaştan sonra Zeydiler Taberistan'ı Samanilere bıraktılar. Bunun üzerine yeni Zeydî lideri Nâsır li'l-Hak Hasan b. Ali el-Utrûş (304/917), Deylem meliki Custan b. Vahsudân'ın davetiyle Deylem'e geçti. Henüz Müslüman olmamış Deylem ve Gilân halkının büyük bir kısmı onun gayretleriyle Müslüman oldu. Daha sonra Hasan el-Utrûş, yaklaşık on dört yıl sonra (301/913) Taberistan'ı geri aldı. Nâsır el-Utrûş'un bilimsel çalışmaları sonucunda da Hazar Zeydileri arasında Kâsım Ressî'nin öğretisini benimseyenler dışında Nâsır el-Utrûş'un öğretisini benimseyen ikinci bir grup ortaya çıktı⁸ ve zamanla bu iki grup arasında fikrî ve siyasî mücadeleler oldu. Utrûş (304/917)'tan sonra yerine Hasan b. Kâsım geçti. Döneminin büyük kısmı Utrûş'un oğullarıyla iktidar mücadelesiyle geçen Hasan b. Kâsım, 316/928 yılında Âmul'de Samanî komutanı Esfar'la yaptığı savaşta yenildi ve öldürüldü. Böylece Zeydiler Taberistan'daki hakimiyetlerini tamamen kaybedip, Deylem ve Gilân'a çekildiler.⁹ Bununla birlikte Büveyhîler döneminde Taberistan'ın merkezi olan Âmul'e, genellikle söz konusu Zeydî imamların ailelerine mensup kişiler vali olarak atanmışlardır.¹⁰ Hazar bölgesinde yaşayan Zeydiler, sürekli bağımsızlıklarını muhafaza edemese, etkinlik alanları daralsa ve nüfusları azalsa da, Ruyan, Deylemân ve Gilân'da X./XVI. yüzyılın ilk çeyreğine yani Şah Tahmasb-ı Safevî dönemine kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bu dönemde bölgede kalan Zeydilerin çoğunluğu On iki İmam Şiîliği'ne geçmiştir.¹¹

Zeydiler tarafından diğer bir devlet de 284/897 yılında Hâdî ile'l-Hak Yahya b. Hüseyin (298/911) liderliğinde Sa'de merkezli olarak Kuzey Yemen'de kurulmuştur.¹² Bu devlet zaman zaman bağımsızlığını kaybetse de bölgede yaşayan Zeydiler varlıklarını günümüze kadar sürdürmüşlerdir. Nitekim Zeydî ve Mu'tezilî kaynakların pek çoğu da buradaki özel ve genel kütüphaneler vasıtasıyla günümüze ulaşmıştır.

Mu'tezile, II./VIII. asrın başlarından itibaren, büyük günah işleyenin durumu, tevhid, insanın kendi fiillerinin yaratıcısı olması gibi konularda, aklı ön planda

7 Ebû'l-Hasan Hüsameddin Humeyd b. Ahmed Muhallî (652/1254), *Hadâiku'l-verdiyye fi menâkibi emmeti'z-Zeydiyye*, I-II, Mektebetü Bedr li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', San'a 1423/2002, c. II, s. 7.

8 Wilferd Madelung, "The Alid Rulers of Tabaristan, Daylamân and Gilân" (*Atti del Terzo Congresso è Islamici, Ravello 01-06 Settembre 1966*, Napoli 1967 içinde ss. 483-492), s. 485. Bu iki gruptan Nâsirîlerin merkezinin genellikle Gilân Hevsem, Kâsımîlerin merkezinin ise Deylemân Lanca olduğu belirtilir. Bk. Madelung, *agm*, ss. 488-491; Wilferd Madelung, "Alids of Tabarestân, Daylamân and Gilân", *Eir*, c. I (London 1985, ss. 881-886), ss. 883-884; M.S. Khan, "The Early History of Zaydî Shi'ism in Daylamân and Gilân", *ZDMG*, Band 125 (1975), Wiesbaden, ss. 301-314, ss. 306, 313.

9 Bk. Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri*, ss. 68-157; Gökalp, *Zeydîlik ve Taberistan'da Yayılması*, ss. 63-103. Krş. M.S. Khan, "The Early History of Zaydî Shi'ism in Daylamân and Gilân", *ZDMG*, Band 125 (1975), Wiesbaden, ss. 301-314, s. 306.

10 Ahmet Güner, *Büveyhîlerin Şîh-Sünnî Siyaseti*, İzmir 1999, s. 182.

11 Wilferd Madelung, *Religious Trends in Early Islamic Iran*, The Persian Heritage Foundation, New York 1988, s. 92; Madelung, "Alids of Tabarestân, Daylamân and Gilân", *Eir*, c. I, s. 885; Abdur-Refi', *Cunbiş-i Zeydiyye der İrân*, İntişârât-ı Âzâd-ı Endişân, Tahran 1359, ss. 140-141.

12 Yemen Zeydîliği hakkında bk. Gökalp, *Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı*, ss. 119 vd.

tutarak toplumun diğer kesimlerinden biraz daha farklı ve özgün görüşler ileri süren bir grup insana verilen isimdir. Daha sonra İslâm dünyasını etkisi altına alan felsefe hareketini tanıma, yeni fethedilen yerlerin sosyal, kültürel, siyasî ve fikrî problemleriyle ilgilenme ve bunlara çözümler üretme çabaları neticesinde yeni bir kimlik kazanmıştır. Mu'tezile'nin mezhep esasları olarak bilinen Beş Esası; Tevhid, Adl, el-Va'd ve'l-Va'id, el-Menziletü beyne'l-Menzileteyn ve el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu Ani'l-Munker'dir.¹³

Mezhep esaslarına baktığımızda iki ekol arasında ilk önemli benzerlik Kâsım Ressî ve çağdaşı Mu'tezililer arasında görülür. Zira onun beş esasının ilk üçü yani *Tevhid, Adl, el-Va'd ve'l-Va'id* ilkeleri Mu'tezile'nin beş esasının ilk üçüyle aynı adı taşır.¹⁴ Bununla birlikte onun çağdaşı Mu'tezilî şahıslarla görüştüğüne dair elimizde fazla veri yoktur. Bu hususta sadece Cafer b. Harb'in Kâsım Ressî ile görüştüğü ve bu görüşmede Cafer b. Harb (236/851)'in Kâsım Ressî'nin yanına gelip, Kelâmın ince meselelerini birlikte müzakere ettiklerini, yanından çıktığında arkadaşlarına Kâsım'ın ilmî vukufiyetine vurgu yaparak onun gibi birisini görmediğini ifade ettiği kaydedilir.¹⁵ Kâsım Ressî'den sonra Hâdi İlelhak (298/910) ile birlikte¹⁶ Zeydî alimlerin usûlüddine ilişkin metinlerinde Mu'tezile'nin beş esasından *el-Menzile beyne'l-menzileteyn* dışındaki esasların hepsi görülür.¹⁷ Hatta bazı Zeydî alimler bu ilkeyi de mezhep esasları içerisinde alarak veya mezhep esasları içine almadan Mu'tezililere yakın bir tarzda açıklarlar.¹⁸ Bununla birlikte daha sonraki Zeydî alimler içerisinde bu Mu'tezilî etkiden rahatsız olup, ona karşı ko-

- 13 Ebû'l-Hüseyn Abdurrahim b. Muhammed b. Osman el-Hayyât (300/912), *Kitâbu'l-İntisâr ve'r-reddu alâ ibni'r-Râvendî el-mulhid*, Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye-Dâru'n-Nedvetü'l-İslamiyye, Beyrut-Kahire, 1987-1988, s. 127; Kâdi Abdülcebbar b. Ahmed el-Esedâbâdî (415/1020), *el-Usûlü'l-hamse*, tahk.: Faysal Bedir Avn, Matbûâtü Câmîati'l-Kuveyt 1998, ss. 67-72. Ayrıca Mu'tezile'nin teşekkül süreci, Beş Esası ve İslam Düşüncesine katkıları ile ilgili olarak bk. Osman Aydınlı, "Mu'tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Ma'rîfe*, yıl: 3, sayı: 3, ss. 27-54.
- 14 Bk. Kâsım b. İbrâhim b. İsmail er-Ressî (246/860), *el-Usûlü'l-Hamse*, (thk-nşr. Muhammed İmâre, *Resâilu'l-Adl ve't-Tevhid* içinde), Dâru'l-Hilâl, Kâhire 1971, c. I, ss. 141-2.
- 15 Nâtık Bîlhak Ebû Tâlib Yahya b. el-Hüseyn b. Harun b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Harun b. Muhammed b. el-Kâsım b. el-Hasan b. Zeyd b. el-Hasan b. Ali b. Ebi Tâlib (424/1033), *el-İfade fî târihi eimmeti'z-Zeydiyye*, tahk.: Muhammed Yahya Sâlim İzzân, Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, Sa'de 1417/1996, s. 115; Ebû'l-Hasan Humeyd Muhallî, *Hadâiku'l-verdiyye*, c. II, s. 3. Bu bilgiyi Zeydî kaynaklar dışında bir kaynaktan tespit edemedik.
- 16 el-Hâdi ile'l-Hak Yahya b. el-Hüseyn (298/910), *Usûlü'd-Dîn*, (tahk. Abdullah b. Muhammed eş-Şâzelî, *Mecmûu Resâil-i'l-Hâdi ile'l-Hak* içinde) Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Ammân 1421/2001, ss. 191-196. Ayrıca Hâdi'nin bir başka risalesinde Mu'tezile'nin Beş Esası'nın tamamı yer alır. Bk. Hâdi İlelhak Yahya b. Hüseyn (298/910), *Kitâbu'l-menzile beyne'l-menzileteyn*, (tahk. Abdullah b. Muhammed eş-Şâzelî, *Mecmûu Resâil-i'l-Hâdi ile'l-Hak* içinde) Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Ammân 1421/2001, ss. 152-179, ss. 152-157.
- 17 Söz konusu ortak mezhep esasları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, ss. 53-79.
- 18 Bk. Hâdi İlelhak, *Kitâbu'l-menzile beyne'l-menzileteyn*, ss. 152-156, 176-177; Ahmed b. el-Hasan er-Rassâs (621/1224), *Misbâhu'l-ulûm fî ma'rîfeti Hayyü'l-Kayyûm el-ma'rûf bi selâsine mes'ele*, thk. Muhammed Abdüsselâm Kafâfi, Beirut Arab University, Beyrut 1971, s. 20; Emir Hüseyn b. Bedrüddin Muhammed (663/1265), *el-İkdu's-semîn fî ma'rîfeti rabbi'l-âlemîn*, tahk.: Muhammed Yahyâ Sâlim İzzân, Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmî-Dâru't-Türâsi'l-Yemenî Sa'de-San'a 1415/1995, ss. 62-63; Yahya b. Hamza (749/1344), *el-Meâlimu'd-dîniyye fî'l-akâidi'l-İlâhiyye*, thk. Seyyid Muhtâr Muhammed Ahmed Haşâd, Dâru'l-Fikri'l-Muâsir, Beyrut 1988, ss. 119-120; Kâsım b. Muhammed b. Ali ez-Zeydî (1029/1620), *el-Esâs li akâidi'l-ekyâs fî ma'rîfeti Rabbi'l-âlemîn*, thk. İsa Doğan, Sam-sun 1998, ss. 137-151.

yanlar da olmuştur.¹⁹ Biz burada iki ekol arasında ortak olan söz konusu esasları birbiriyle mukayeseli bir şekilde vermektен²⁰ ziyade Kâsım Ressî'den sonra Hazar bölgesinde kurulan Zeydi Devleti'nin lider ve alimleriyle Mu'tezilî alimlerin ilişkilerine değinmek istiyoruz.

HASAN B. ZEYD VE MUHAMMED B. ZEYD'İN MU'TEZİLİLERLE İLİŞKİLERİ

Taberistan halkı Tahirîlere karşı ayaklandığında, Hasan b. Zeyd'i liderleri olması için davet etmişler o da, 250/864 yılında Rey'den gelip, bölgede Taberistan Zeydi Devleti'ni kurmuş ve yaklaşık yirmi yıl iktidarda kaldıktan sonra 270/884 yılında vefat etmiştir.²¹ Onun, dönemin Mu'tezilî alimlerinden herhangi biriyle görüştüğüne dair bir veri tespit edemedik. Ancak yukarıda da belirttiğimiz üzere Mu'tezile ile özellikle ilk üç esasta paralel görüşler ortaya koyan Kâsım Ressî onun akrabasıdır. Hasan, Medine'de doğmuş ve yetişmiştir.²² Bu çerçevede onun Kâsım'ın eserlerine aşina olması ve onlardan etkilenmesi muhtemeldir. Ayrıca Kâsım'ın Taberistan bölgesinden talebeleri var ve söz konusu bölgeden ona dinî konularda sorular sorulmaktadır. Bu çerçevede Taberistan'dan iki kişinin sorduğu sorulara cevap olarak müstakil bir risale kaleme almıştır.²³ Bu durum, Kâsım'ın fikirlerine burada aşina olunduğunu ve hatta onun bölgede saygın bir konumu olduğunu gösterir. Dolayısıyla Hasan b. Zeyd, Kâsım Ressî'nin görüşlerine muhalif bir konumda olsaydı, bölgede yeterli desteği bulamaz ve kendisine tepkiler olurdu. Nitekim Zeydiyye üzerine araştırmalarıyla bilinen Madelung, Hasan b. Zeyd'in dinî politikasında resmi olarak Mu'tezile kelamını, Şii ritüel ve hukukunu uygulamaya koyduğunu ifade eder.²⁴ Onun bu görüşünü, tespit edebildiğimiz şu bilgiler teyit eder: 1.Hasan b. Zeyd, kendi yanında fetva makamı olarak görev yapan Cafer b. Ahmed b. Behrâm el-Bâhilî Ebû Hanife eş-Şehîd el-İsterâbâzî'yi Ehl- Beyt'i sevmemesinden dolayı ölene dek hapsetmiş ve öldüğünde de Cürcan'da asılmasını emretmiştir.²⁵ 2.Hasan b. Zeyd (270/884), valilerine, idaresi altında bulunanlara, Allah'ın Kitabı ve Rasulullah'ın Sünnetiyle, usûlüddin ve fûrûu konusunda Hz.Ali'den bilinenlerle davranmaları, Hz.Ali'nin ümmetin en

19 Ebû Abdullah Nureddin Hamidân b. Yahya el-Hasenî (656/1258), *Mecmûu's-Seyyid el-İmâm Ebû Abdullah Nûruddin Hamidân b. Yahya Hamidân el-Hasenî*, Abdusselâm Abbâs el-Vecih'te bulunan yazmanın fotokopisi, v. 1-300, v. 1-31, 43, 67, 197, 223-243, 260, 279; Ahmed Mahmûd Subhî, *Fî İlmî'l-Kelâm*, I-III, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut 1411/1991, c. III, 315-343.

20 Bu hususla ilgili olarak bk. Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, ss. 53-79, 202-215.

21 Ebû İshâk İbrâhim b. İbrahim b. Hilâl el-Kâtib es-Sâbi, *Kitâbu'l-Münteza' min cüz'i'l-evvel min kitâbi'l-ma'rûf bi't-Tâci fi ahbârî'd-devleti'd-Deylemiyye (Ahbâru'immeti'z-Zeydiyye fi Taberistân ve Deylemân ve Cilân* içinde ss. 7-51), ed. ve tahk.: Wilferd Madelung, *Beiruter Texte und Studien* Herausgegeben vom Orient-Institut, Beyrut 1987, s. 21; İbn İsfendiyâr, *Târîhu Taberistân* (Browne), s. 187.

22 İbn İsfendiyâr, *Târîhu Taberistân* (Browne), s. 47.

23 Bu risalenin Arapça metni ve notlandırılmış İngilizce çevirisi için bk. Binyamin Abrahamov, "The Tabaristânîs' Question Edition and annotated translation of one of al-Kâsım ibn İbrâhim's Epistles", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 11 (Jerusalem 1988), ss. 16-54.

24 Wilferd Madelung, *Religious Trends in Early Islamic Iran*, Bibliotheca Persica, Albany New York 1988, s. 88.

25 Ebu'l-Kâsım Hamza b. Yusuf b. İbrâhim es-Sehmî (427/1036), *Târîhu Cürcan*, Matbaatu Meclisi Dâireti'l-Maârifî'l-Osmâniyye, Haydarâbâd 1369/1950, s. 477.

üstünü olduğunu izhar etmeleri, insanları cebr ve teşbih anlayışından en şiddetli bir şekilde sakındırmaları, adl ve tevhid anlayışını benimseyen muvahhidleri tuzağa düşmekten korumaları, ...cenaze namazında beş tekbir almaları, ... talimatlarını vermiştir.²⁶ 3.Hasan b. Zeyd, Âmul şehrinde bir gün, duvarında Abbâsiler döneminden kalma "Kur'ân gayr-ı mahluktur. Onun mahluk olduğunu söyleyen kafirdir" yazısının yazdığı bir yerden geçerken orada kısa bir süre durmuş ve kızgın bir şekilde göz ucuyla o yazıya bakmış ve gitmişti. Mahalle sakinleri durumu anlamış ve oraya gidip, yazıyı hemen kazımışlardı. Hasan b. Zeyd aynı yoldan geri döndü. Normalde geldiği yol dışında bir yoldan dönerdi. Yazının yazılı olduğu mekana ulaşınca yazının kazınmış olduğunu gördü ve "Allah'a yemin olsun ki canlarını ölümden kurtardılar" dedi ve gitti.²⁷

Bu bilgiler, Hasan b. Zeyd'in Şii eğilimi yanında Mu'tezile ile de paralel görüşler benimsediğine işaret etmektedir.

Hasan b. Zeyd'ten sonra, Taberistan Zeydî Devleti'nin başına kardeşi Muhammed b. Zeyd (270-287/884-900) geçti. Onun da, ağabeyi Hasan'ın dinî politikasını takip ettiği kaydedilir.²⁸ Muhammed'in fikirleri hakkında kaynaklarda pek bilgi verilmez. Ancak o, dönemin önde gelen Mu'tezilileriyle irtibat içindedir. Bu çerçevede çağdaşı Mu'tezililerden katipliğini yapan, Ebu'l-Kâsım el-Ka'bi el-Belhî (319/931)²⁹ ve Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfahânî (322/934)'nin isimleri kaydedilir.

Ebu'l-Kâsım el-Ka'bi el-Belhî, Bağdat Mu'tezile ekolüne mensup ve Ebu'l-Hüseyn el-Hayyât (300/913)'in³⁰ ve gramerci Müberred (285/898)'in³¹ öğrencisi olup Mu'tezile'nin VIII. tabakasında sayılır.³² el-Omari, onun Abbasi saray çevresinde *küttâb*lık geleneğinden gelen bir aileye mensubiyetinin kuvvetle muhtemel olduğunu belirtir.³³ İbn Hacer, Ebu'l-Abbâs Ca'fer b. Muhammed el-Müstağfirî (432/1040)'nin günümüzde kayıp olan *Târîhu Nesef*'inden nakille onun, 273/887 yılında doğduğunu kaydeder.³⁴ Bu bilgiye göre o, Muhammed b. Zeyd (287/900)'e on dört yaş veya daha altı bir yaşta katiplik yapmıştır. Muhtemelen İbn Hacer'in naklettiği bilgiden hareketle van Ess de Ebu'l-Kâsım el-Ka'bi'nin gençliğinde Mu-

26 el-Hâkim el-Cüşemî, *Nuhab min kitâbi Celâi'l-ebşâr*, 128; İbn İsfendiyâr, *Târîhu Taberistân* (Browne), s. 175.

27 el-Hâkim el-Cüşemî, *Nuhab min kitâbi Celâi'l-ebşâr*, 132; İbn İsfendiyâr, *Târîhu Taberistân* (Browne), s. 176.

28 Madelung, *Religious Trends*, s. 88.

29 Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb Bağdâdî (463/1071), *Târîhu Medineti's-Selâm*, I-XXII, tahk.: Beşşâr Avvâd Ma'rûf, *Dâru'l-Garbi'l-İslâmî*, Beyrut 1422/2001, c. XIV, s. 299; el-Hâkim el-Cüşemî, *Nuhab min kitâbi Celâi'l-ebşâr*, 122; İbn İsfendiyâr, *Târîhu Taberistân* (Browne), s. 47.

30 Hâfız Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî (852/1448), *Lisânu'l-mizân*, I-X, tahk.: Abdulfettâh Ebû Gudde, *Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye*, Beyrut 1423/2002, c. IV, s. 429.

31 Josef van Ess, "Abu'l-Qâsem al-Balkî al-Ka'bi, Aballâh b. Ahmad b. Mahmûd", *Eur*, c. I, ss. 359-362, s. 359.

32 Kâdî Abdülcebbar, *Fadlu'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 296-297.

33 Racha Moujir el-Omari, *The Theology of Abû'l-Qâsim al-Balhi/al-Ka'bi (d.319/931): A Study of Its Sources and Reception*, A Dissertation Presented to the Faculty of the Graduate School of Yale University In Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy, Dissertation Director: Dimitri Gutas, December 2006, s. 108.

34 İbn Hacer, *Lisânu'l-mizân*, c. IV, s. 429-430.

ammed b. Zeyd'e katiplik yaptığını ifade eder.³⁵ el-Omari'nin de işaret ettiği³⁶ gibi doğum tarihi olarak 273/887 yılı, Ka'bî'nin hem Muhammed b. Zeyd (287/900)'e hem de ondan önce başkalarına katiplik yaptığını³⁷ göz önüne alındığında geç bir tarih ve muhtemelen bir istinsah veya okuma hatasıdır. Ayrıca Kâdi Abdülcebbâr, Ebu'l-Kâsım el-Ka'bî'yi Mu'tezile'nin VIII. tabakasında³⁸ kaydederken, doğum tarihi 254/868 olarak verilen Ebû Müslim el-İsfehânî'yi IX. tabakada³⁹ zikreder. Madelung da, Ebû Müslim el-İsfehânî'nin Ebu'l-Kâsım el-Belhî'nin kelâmî öğretisinden etkilenmiş olmasının muhtemel olduğunu belirtir.⁴⁰ Dolayısıyla Ka'bî'nin Ebû Müslim el-İsfehânî'den daha genç olması pek muhtemel gözüküyor.

Ebu'l-Kâsım el-Belhî el-Ka'bî'nin Muhammed b. Zeyd ile ilişkisine baktığımızda onun Muhammed b. Zeyd'e katiplik görevini severek yaptığını şu ifadesinden anlıyoruz: "Muhammed b. Zeyd'e gelene kadar yaptığım katiplik görevlerinde kendimi değersiz hissettim (küçük gördüm). Onun yanında yazarken ise, kendimi, Hz. Peygambere kâtiplik yapıyormuş gibi hissettim."⁴¹ Ayrıca Ka'bî, Muhammed b. Zeyd'in, iktidarı ele geçirmek için gayretleri olduğu hususunda Hasan b. Ali en-Nâsir li'l-Hak (304/917)'tan şüphelendiğine ilişkin özel bilginin de ravisidir.⁴²

Muhammed b. Zeyd ile ilişkisi olan diğer Mu'tezilî, Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfehânî (322/934), tefsircilik yönüyle meşhur olup,⁴³ 254/868 yılında muhtemelen İsfehan'da doğdu.⁴⁴ Hocaları hakkında bilgi yoktur. O, 287/900 yılından önce Taberistan Zeydî Devleti'nin ikinci lideri Muhammed b. Zeyd'in yanında katiplik yaptı.⁴⁵ Yine bu çerçevede, Muhammed b. Zeyd'in huzurunda Ebu'l-Kâsım el-Ka'bî, Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfahânî ve Muhammed

35 van Ess, "Abu'l-Qâsem al-Balkî al-Ka'bî", s. 359. Ayrıca bk. Adil Bebek, "el-Ka'bî", *DİA*, c. XXIV, İstanbul 2001, s. 27.

36 el-Omari, *The Theology of Abû'l-Qâsim al-Balhî*, s. 108.

37 el-Hâkim el-Cüşemî, *Nuhab min kitâbi Celâi'l-ebşâr*, 122; İbn İsfendiyâr, *Târîhu Taberistân* (Browne), s. 47.

38 Kâdi Abdülcebbâr, *Fadlu'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile*, ss. 296-297.

39 Kâdi Abdülcebbâr, *Fadlu'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 323.

40 Wilferd Madelung, "Abû Moslem Mohammad b. Bahr al-Esfahânî al-Kâteb", *Eir* (ss. 340-341), s. 340.

41 el-Hâkim el-Cüşemî, *Nuhab min kitâbi Celâi'l-ebşâr*, 122; İbn İsfendiyâr, *Târîhu Taberistân* (Browne), s. 47.

42 Ebû Tâlib Nâtık bi'l-Hak; *el-İfâde*, ss. 150-151; el-Hâkim el-Cüşemî, *Nuhab min kitâbi Celâi'l-ebşâr*, 121-122; Humeyd Muhallî, *min kitâbi'l-Hadâiki'l-verdiyye*, ss. 221-222.

43 Ebû Müslim el-İsfehânî'nin eserleri günümüze ulaşmamıştır. Onun çeşitli ayetlerin tefsirinde orijinal yorumlarda bulunduğu *Câmi'u't-te'vil li-muhkemi't-tenzil* adlı eseri de günümüze ulaşmamıştır. Ancak kendisinden övgüyle bahseden Fahreddin er-Râzi *Mefâtihu'l-Gayb* ve Hâkim Cüşemî *et-Tehzîb* adlı tefsirlerinde onun bu eserine sıkça atıfta bulunur ve alıntı yaparlar. Ayrıca Şerif Murtazâ, Tabresi de onun tefsirinden alıntı yaparlar. Çağdaş yazarlardan Saïd el-Ensârî, Râzî'nin tefsirinde Ebû Müslim'in tefsirinden aktarılan kısımları *Mültekâtu câmi'i't-te'vil li-muhkemi't-tenzil* adlı bir eserde derlemiştir (Kalkûta 1921). Ülkemizde de onun tefsirine ilişkin *Kur'an'ın Mu'tezilî yorumu Ebû Müslim el-İsfehânî Örneği* başlıklı bir çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada, tefsirinden geriye kalanlar çerçevesinde Ebû Müslim'in tefsir anlayışı, nesh, mecazül-Kurân, müşkilül-Kurân, ahkâmül-Kurân, temsili anlatım, itikadi meseleler gibi konulardaki görüşleri incelenir. bk. Mustafa Öztürk, *Kur'an'ın Mu'tezilî yorumu Ebû Müslim el-İsfehânî Örneği*, Ankara Okulu yayınları, Ankara 2004, s. 85 vd.

44 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, I-VII, tahk.: İhsân Abbâs, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1993, c. VI, s. 2437. Hayatı ve eserleri hakkında bk. Wilferd Madelung, "Abû Moslem Mohammad b. Bahr al-Esfahânî al-Kâteb", *Eir*, ss. 340-341.

45 Kâdi Ebû Ali el-Muhassin b. Ebi'l-Kâsım et-Tenûhî (327-384/939-994), *el-Ferecu ba'de's-şidde*, I-II (Bir ciltte), Mektebetu'l-Hancı, Kâhire 1415/1994, c. II, s. 199.

b. Zeyd'ten sonra Hazar Zeydilerinin lideri olan Nâsır li'l-Hak Hasan b. Ali'nin bir araya geldikleri ve bunların zamanlarının en seçkin kimseleri olduğu kaydedilir.⁴⁶

Kâdi Tenûhî (384/994), Ali b. Hüseyin İsfehânî'den nakille Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfehânî'den şu bilgiyi aktarır: Muhammed b. Zeyd el-Alevî ed-Dâi, Taberistan'da vergi toplamaya başladığı zaman Beytûlmalda önceki yıldan ne kadar vergi kaldığına bakar. Sonra onu Kureyş kabileleri arasında parça parça dailerine, taraftarlarına, fukahaya, Kur'ân ehline ve diğer insanlara bitene kadar dağıtırdı. Yıllardan bir yıl oturdu. Daha önceden yaptığı gibi yaptı. Benî Hâşim'e dağıttıktan sonra Abdu Menaf'tan diğerlerini çağırdı. Bunun üzerine bir adam geldi. Muhammed b. Zeyd ona dedi: Abdu Menaf'ın hangi kolundansın? Adam dedi: Benî Ümeyye'den. Muhammed b. Zeyd dedi: Onların hangisindensin dedi. Adam sustu. Muhammed b. Zeyd: Herhalde Muaviye neslindensin dedi. Adam evet dedi. Muhammed b. Zeyd sordu: Hangi çocuğunun neslindensin? Adam sustu. Muhammed b. Zeyd dedi: Herhalde Yezid'in soyundansın dedi. Adam evet dedi. Bunun üzerine Muhammed b. Zeyd dedi: Talipoğullarının idaresindeki bir şehre gelmekle ne kötü bir seçim yaptın. Sende onların (Ali oğullarının) seyyidleri (Hüseyin), kardeşleri ve amca çocuklarının intikamı var. Senin, atalarının, onları dost edinenlerin ve sana iyilik yapanların bulunduğu Şam veya Irak'a gitmen uygundu. Şayet buraya bunu bilmeden geldin ise, bundan daha öte bir cehalet yoktur. Şayet bunu bilerek (farkında olarak) geldin ise canını tehlikeye attın. Bu olayı nakleden Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfahânî dedi: Sonra Ali oğulları bu şahsa öfkeli bir şekilde baktılar. Bunun üzerine Muhammed b. Zeyd'in onlara bağırıp, 'Kendinize gelin/sakin olun. Sanki bu adamı öldürmekle kalbiniz rahat edecek, Hüseyin b. Ali'nin veya akrabalarından birinin intikamını almış mı olacaksınız! Bu adamın ne günahı var? Allah, yapmadığı bir şeyden insanın sorumlu tutulmasını yasakladı.' dediği aktarılır.⁴⁷

Burada Ebû Müslim Muhammed b. Bahr'in Muhammed b. Zeyd'in söz konusu önceki yıldan kalan vergileri devamlı olarak dağıttığını belirtmesi, onun Muhammed b. Zeyd'in yanında uzun süre kaldığını imâ eder. Ayrıca Muhammed b. Zeyd ed-Dâi'nin Yezid b. Muaviye soyundan şahsa karşı tutumunda da Mu'tezile'nin Adl anlayışına paralel bir durum söz konusudur.

Ebû Abdullâh Muhammed b. Ali el-Abdeki'nin Ebu'l-Kâsım el-Ka'bî'den işittiğini ifade ettiği şu bilgide de, Ka'bî ve Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfehânî'nin iktidarı ele geçirmeye çalışmakla itham edilen Nâsır li'l-Hak Hasan b. Ali'yi Muhammed b. Zeyd'in huzurunda temize çıkarmaya çalıştıkları aktarılır: Ben ve Ebû Müslim Muhammed b. Bahr Cürcan'da Dâi Muhammed b. Zeyd'in meclisindeydik. Biz birlikte en-Nâsır Lîlhak el-Hasan b. Ali'yi iktidarı ele

46 Kâdi Abdülcebbar, *Fadlu'l-i'tizâl*, s. 299; İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 91.

47 Kâdi Ebû Ali el-Muhassin b. Ebi'l-Kâsım et-Tenûhî (327-384/939-994), *el-Ferecu ba'de's-şidde*, I-II (Bir ciltte), Mektebetu'l-Hancı, Kâhire 1415/1994, II, 199. Krş. el-Hâkim Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed el-Cüşemî (494/1101), *Nuhab min kitâbi Celâ'î'l-ebşâr (Ahbâru eimmeti'z-Zeydiyye*, tahk. : Wilferd Madelung, Beyrut 1987, içinde 119-133) 122; Ahmed b. Ali b. Hüseyin b. B. Ali b. Mühennâ b. Inebe (828/1425), *Kitâbu Umdetü't-tâlib fi ensâbi âli Ebî Tâlib*, Luknov ts. . ss. 289-291.

geçirmekle itham edenlere karşı savunanlardandık. Sonra Nâsır girdi ve Ebû Müslim'e yönelerek Ey Ebû Müslim! Şunu inşad eden kimdir diyerek bir beyt okudu. Böylece biz Nâsır'ın, söz konusu huruc töhmetini haklı çıkaran beyti okumakla hata ettiğini anladık. Çünkü bu beyit, Nâsır'ın huruc ve davetini izhar etme anlayışında olduğuna delalet ediyordu. Bunun üzerine Ebû Müslim başını eğip, sustu, ben de öyle yaptım. en-Nâsır da hatasını anlayıp, utandı. Başını önüne eğip, bir süre oturdu ve gitti. Daha sonra Dâi Muhammed b. Zeyd (287/900) geldi ve Ey Ebû Müslim! Ebû Muhammed Nâsır ne inşad etti diye sordu. Bunun üzerine Ebu Müslim, onun, "Allah, Seyyid Dâi'nin ömrünü uzatsın" dediğini ifade etti. Buna karşın Dâi Muhammed b. Zeyd, onun bunu söylemeyip, hilafet istediğini belirtti.⁴⁸ Bu rivayet, Ebu'l-Kâsım el-Ka'bi ve Ebû Müslim Muhammed b. Bahr'ın Nâsır Lîlhak'ı temize çıkarma çabalarının dışında onların her iki Zeydî lideriyle aralarının iyi olduğuna ve her ikisinin de onlara itimat ettiğine işaret eder.

Ayrıca söz konusu bilgiler, Zeydî liderler Muhammed b. Zeyd ve Nâsır Lîlhak Hasan b. Ali'nin dönemlerinin ileri gelen Mu'tezilileri olan söz konusu şahıslarla bir arada ve yakın bir ilişki içinde olduğunu göstermekte ve dolayısıyla fikri olarak birbirlerini etkilemelerini mümkün kılmaktadır.

Muhammed b. Zeyd'ten sonra bölgedeki Zeydîlerin lideri olan Nâsır Lîlhak Hasan b. Ali (304/916)'nin Ebu'l-Kâsım el-Ka'bi, Ebû Müslim el-İsfehânî ile ilişkisine dair yukarıda aktarılandan başka bir bilgi tespit edemedik. Fakat onların Nâsır Lîlhak'ı savunmaları aralarında sıcak bir ilişki olduğunu imâ eder. Ayrıca Nâsır Lîlhak'ın Âmul'e girdiğinde etrafında toplanan kalabalığa, Deylem'e gittiğinde henüz Müslüman olmamış pek çok kimseyi İslam'a davet ettiği, sonuçta onların Müslüman olduğu ve böylece onların Tevhid ve Adli öğrendikleri, onların bu iki esas üzere oldukları, bu iki esasa davette buldukları, iyiliği emredip kötülükten sakındırdıklarını ifade etmesi,⁴⁹ kendisinin de Mu'tezili anlayışa paralel bir konumda olduğuna işaret etmesi bakımından önemlidir. Nitekim Nâsır Lîlhak el-Utrûş, kelamcılar, fıkıhçılar, şairler, muhaddisler ve diğer bilim dallarından önde gelenlerin katıldığı ve çeşitli konuları tartıştıkları ilmi toplantı meclisleri düzenleyen⁵⁰ bBu bağlamda Zeydiyye ile Mu'tezile arasında Kâsım Ressî

48 Nâtk Bilhak Ebû Tâlib, (424/1033), *min kitâbi'l-İfâde fî târihi'l-eimmeti's-sâde (Ahbâru eimmeti'z-Zeydiyye*, içinde ss. 77-118) tahk. : Wilferd Madelung, Beyrut 1987, s. 87; el-Hâkim Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed el-Cüşemî (494/1101), *Nuhab min kitâbi Celâi'l-ebşâr (Ahbâru eimmeti'z-Zeydiyye*, tahk. : Wilferd Madelung, Beyrut 1987, içinde 119-133) 121-2; Humeyd Muhallî, *min Kitâbi'l-Hadâiki'l-verdiyye*, ss. 221-222. Ayrıca bkz. İbn İsfendiyâr, *Târîhu Taberistân*, I-II (Âşiyânî), c. I, ss. 272-273.

49 Humeyd Muhallî, *min Kitâbi'l-Hadâiki'l-verdiyye*, ss. 214, 225. Büveyhî hanedanı da Nâsır Lîlhak el-Utrûş vasıtasıyla Müslüman olan Deylemliler arasındadır. Nâsır Lîlhak'ın Âmul'e girdiğinde etrafında toplanan kalabalığa hitabındaki ifadeleri şöyledir: Ey insanlar, ben Deylem belgelerine girdiğimde onları, müşrik olup, ağaçlara ve taşlara taparken gördüm onlar yaratıcılarını bilmiyor, bir din benimsemiyorlardı. Sonra ben onları İslam'a davet ettim, onlara şefkat gösterdim. Böylece onlar, İslam'a girdiler, onu büyük bir sevinçle karşıladılar. Gerçek onlar için ortaya çıktı. Böylece onlar, tevhid ve adli öğrendiler. Allah, benim vasıtamla onlardan iki yüz bin kişiye emirleriyle birlikte hidayet etti. Onlar, şimdi tevhid ve adl konusunda konuşuyorlar, bu iki esas üzerinde tartışıyorlar, o iki esasa davette bulunuyorlar, iyiliği emredip, kötülükten men ediyorlar. Namazı ve diğer farzları eda ediyorlar. Yolda bin dinar bulsalar onu kendileri için almıyorlar. ..."

50 Nâtk Bilhak Ebû Tâlib, *el-İfâde fî târihi eimmeti'z-Zeydiyye*, ss. 157, 159.

(246/860) ile fikrî yakınlığın başlaması, Taberistan Zeydî imamları ile de iki ekol arasından ferdi ilişkilerin artması, muhtemelen Ebû Ali el-Cübbâi (303/916)'nin halkı Mu'tezilî olan el-Asker'de⁵¹ siyasi olarak aynı konumda olan Mu'tezile ile Şia arasındaki uzlaştırma çabalarında⁵² etkili olan önemli faktörlerden biri olmalıdır. Muhammed b. Zeyd ve Nâsir Lihak'tan sonra Mu'tezilîlerle ilişkisi kaydedilen Hazar Zeydî lideri Mehdî Lidînillâh (360/971)'tir.

MEHDÎ LİDİNİLLÂH VE MU'TEZİLÎLER

Mehdî Lidînillâh Ebû Abdullah Muhammed b. ed-Dâi İlellâh el-Hasan b. el-Kâsım b. el-Hasan b. Abdurrahman b. el-Kâsım b. el-Hasan b. Zeyd b. el-Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib (304-360/917-971), Hazar Zeydîlerinden Taberistan'a hakim olan son Zeydî lider Dâi İlellâh Hasan b. Kâsım'ın⁵³ oğlu olup, çocukluğundan itibaren ilimle meşgul oldu. Taberistan Zeydî alimlerinden Ebu'l-Abbâs el-Hasenî'den Zeydî fikhını ders aldı.⁵⁴ Yirmili yaşlarında ilim öğrenmek için Taberistan'dan ayrılp, yaklaşık beş-altı yıl süren Ehvaz, Fâris, Basra seyahatleri ve hac vazifesini eda etmesinden sonra Muizzuddevle Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Büveyh zamanında Bağdat'a gitti. Muizzuddevle ve kardeşi Rüküddevle ile Mehdî Lidînillâh'ın yakın ilişkileri vardı.⁵⁵ Bağdat'ta Ebu'l-Hasan el-Kerhî (340/951)'den Ebû Hanife fikhını, Ebû Abdullah el-Basrî (369/980)'den de Kalam ilmini öğrendi. Bu iki ilimde zirveye ulaştı.⁵⁶ Sâhib b. Abbâd (385/995), Mehdî Lidînillâh'ı yanında kitap olmadığı halde Hanefî fikhı üzerine tecrübe

- 51 Ebu'l-Kâsım el-Belhî, *Bâbu zikrî'l-Mu'tezile*, s. 112. el-Asker halkının Mu'tezilî kimliği IV./X. Asrın sonlarında da devam etmektedir. Bk. Şemsüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Makdisî (390/1000), *Ahsenü't-tekâsım fi ma'rifeti'l-ekâlim*, notlar: Muhammed Mahzûm, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut 1408/1987, s. 318.
- 52 İmâdu'd-Din Ebu'l-Hasan Abdulcebbâr b. Ahmed (415/1024), *Kitâbu fadlî'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile ve mübâyetuhum lisâiri'l-muhâlîfin (Fadlu'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile*, içinde ss. 137-350), tahk. : Fuad Seyyid, Dâru't-Tunûsiyye, Tunus 1406/1986, s. 291. Ebû Ali el-Cübbâi'nin Şia ve Mu'tezile'yi bir araya getirmeye verdiği önem buradaki şu ifadelerinde görülmektedir: "Onlar bize tevhid ve adl ilkelerinde muvafakat ettiler. Aramızdaki ihtilaf imâmet konusundadır. O halde bir araya gelin ve tek vücut olun." Yine burada ona öğrencisi Muhammed b. Ömer es-Saymerî karşı çıktığı belirtilir. Bununla birlikte Ebû Ali el-Cübbâi'nin bu tutumu, oğlu Ebû Hâşim el-Cübbâi'nin görüşlerinin Zeydiyye içinde yaygınlık kazanması ve ekol içinde Ebu'l-Hüseyn el-Basrî'den önce etkili olmasında önemli bir faktör olabilir. Bk. Wilferd Madelung, "Zeydîlik ve Tasavvuf", çev. : Salih Çift, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. IX, sayı: 9 (Bursa 2000, ss. 775-790), s. 780. Ayrıca Ebû Ali Cübbâi'nin imâmet anlayışı hakkında bk. Osman Aydınlı, *Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, Araştırma Yayınları, Ankara 2003, ss. 201-240.
- 53 Krş. M.S. Khan, "The Early History of Zaydî Shî'ism in Daylamân and Gilân", *ZDMG*, Band 125 (1975), Wiesbaden, ss. 301-314, s. 306.
- 54 Hâkim el-Cüşemî, Şerhu'l-uyûn, s. 375; İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 114.
- 55 Nâtk Bilhak Ebû Tâlib (424/1033), *min kitâbi'l-İfâde fi târihi'l-eimmeti's-sâde (Ahbâru eimmeti'z-Zeydiyye* içinde ss. 77-118) tahk. : Wilferd Madelung, Beyrut 1987, ss. 103-4, 110; Hâkim el-Cüşemî, *Min Kitâbi Şerhi'l-uyûn*, s. 373. Büveyhiler, önce Ali oğullarının Hazar Zeydî liderlerinden en-Nâsir li'l-Hakk'ın ve halefi Hasan b. Kâsım ed-Dâi'nin ordularında hizmet ederken komutanlığa yükseldiler. Onlar daha sonra siyasi ikbal gerekçeleriyle idareciler/emirler olarak Abbasi Halifeliğini desteklediler de. Zeydî Alioğullarını koruyup, himaye ettiler. Kendi memleketleri olan Hazar'da (Taberistan-Deylem-Gilân'da) Ali oğullarının idaresine destek oldular. Bk. Wilferd Madelung, *Religi-ous Trends in Early Islamic Iran*, Bibliotheca Persica, Albany New York 1988, s. 89.
- 56 Nâtk Bilhak Ebû Tâlib, *min Kitâbi'l-İfâde fi târihi'l-eimmeti's-sâde*, ss. 104, 106; Hâkim el-Cüşemî, *Min Kitâbi Şerhi'l-uyûn*, 371-2; İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 113-114.

ettiklerini, onun en kapalı meselelerde bile hiç hata yapmadan cevap verdiğini ifade eder.⁵⁷ Ayrıca Mehdî Lidinillâh, Edeb konusunda Ebû Ömer Gulâm Sa'leb'ten ders almış, kitaplarında da ondan işittiklerini yazmıştır.⁵⁸ Mehdî Lidinillâh, 348/959 yılında Bağdat'ta Alevilerin nakibliğine getirildi. O, yaklaşık yirmi yıllık Bağdat ikametinden sonra 353/964 yılında Deylem ileri gelenleri biat etmek için kendisini davet ettiklerinde Bağdat'tan Deylem'e gitti. Burada Deylemliiler, Gilân'dan bir topluluk ve Taberistan'dan bir grup insan kendisine biat etti.⁵⁹ Mehdî Lidinillâh, hayatının kalan kısmını bölgedeki iktidar mücadeleleri ile geçirmiş ve 360/971 yılında vefat etmiştir.⁶⁰ Deylem'de onun dikkat çeken önemli faaliyetlerinden biri, bölgede mücadele içinde olan Kâsım Ressî (246/860)'nin taraftarları Kâsımiler ile Nâsır el-Utrûş (304/917)'un taraftarları olan Nâsıriler arasındaki uzlaştırma çabalarıdır. Kendi imamlarına tabi olan bu iki Zeydî grubundan her biri diğerini dalalet ve sapkınlıkla itham ediyordu. İlk defa Mehdî Lidinillâh her iki imamın görüşlerinin de doğru olduğunu ifade ederek iki grubun arasını uzlaştırmaya çalışmıştı.⁶¹

Mu'tezile'nin önceki dönemine göre Büveyhiler zamanında Şia'nın İmâmiyye ve özellikle Zeydiyye koluyla daha da yakınlaştığı, bilhassa Kâdî Abdülcebbâr ile birlikte siyasî konjonktürün de etkisiyle varlığını büyük oranda İmâmiyye ve özellikle Zeydiyye içinde devam ettirdiği görülür.⁶² Bu çerçevede kaynaklarda Mehdî Lidinillah'ın Mu'tezilî şahıslardan, Ebû Hâşim el-Cübbâi'nin öğrencisi ve döneminin Basra Mu'tezilesi'nin lideri olan Ebû Abdullâh Hüseyin b. Ali el-Basrî (369/979) ile yakın ilişkisi kaydedilir. Bu çerçevede çağdaşı Nâlık Bilhak şöyle der: "Mehdî Lidinillâh şeyhimiz Ebû Abdullâh el-Basrî'nin ders halkasına düzenli olarak devam etmeye gayret etti. Ondaki ashabımızın Kelam konusundaki kitaplarının çoğunu okudu." Burada onun, Ebû Abdullâh el-Basrî'nin ders halkasına on beş yıl devam ettiği, şiddetli sıcağa rağmen bunda gevşeklik göstermediği kaydedilir.⁶³ Bu bağlamda bizzat Ebû Abdullâh el-Basrî'nin şöyle dediği aktarılır: İbn Ebî Beşer el-Eş'arî'nin *el-Mûcez*'ine eleştiriyi (*Nakdu'l-mûcez*) imla ettiriyordum. Mehdî Lidinillâh da ashabımızdan diğerleriyle birlikte yazıyordu. Onun her gün yaklaşık otuz sayfa yazması gerekiyordu. ... Ben onu düşündüm. O bunu yazıyor, sıcaklığın şiddetinden terliyor ve çok yoruluyordu. O, yaşlı ve şişmandı. Bu yüzden ona 'Ey seyyid! Bu yazdığın şey seni yoruyor. Bunu senin yazmanla başkasının yazması arasında bir fark yoktur.' dedim. Bunun üzerine

57 Hâkim el-Cüşemî, *min Kitâbi Şerhi'l-uyûn*, 371.

58 Nâlık Bilhak Ebû Tâlib, *el-İfâde fî târihi eimmeti'z-Zeydiyye*, 178-179.

59 Nâlık Bilhak Ebû Tâlib, *min Kitâbi'l-İfâde fî târihi'l-eimmeti's-sâde*, s. 113; Ebû İshâk es-Sâbî, *Kitâbu'l-Münteza' min cüz'i'l-evvel min kitâbi'l-ma'rûf bi't-Tâci fi ahbâri'd-devleti'd-Deylemiyye*, s. 41; Hâkim el-Cüşemî, *Min Kitâbi Şerhi'l-uyûn*, s. 374.

60 Mehdî Lidinillâh ile ilgili olarak bk. Nâlık Bilhak Ebû Tâlib, *min Kitâbi'l-İfâde fî târihi'l-eimmeti's-sâde*, ss. 103-118; Humeyd Muhallî, *min Kitâbi'l-hadâiki'l-verdiyye*, ss. 243-259; Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri*, ss. 138-146.

61 Nâlık Bilhak Ebû Tâlib, *min Kitâbi'l-İfâde fî târihi'l-eimmeti's-sâde*, s. 115; Humeyd Muhallî, *min Kitâbi'l-Hadâiki'l-verdiyye*, 257.

62 Aydınlı, *Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, ss. 258-260.

63 Nâlık Bilhak Ebû Tâlib, *min Kitâbi'l-İfâde fî târihi'l-eimmeti's-sâde*, ss. 105-106; Hâkim el-Cüşemî, *Şerhu'l-uyûn*, s. 371.

o bana dedi: 'Arkadaşlarımızdan derste geri kalmadığım gibi yazmada da geri kalmak istemiyorum.'⁶⁴ Ayrıca Nâlık Bilhak Ebû Talib, Mehdi Lidinillâh ile Ebû Abdullah el-Basrî'nin sık sık bir araya geldiklerini, Ebû Abdullah el-Basrî'nin ona çeşitli meseleleri öğrettiğini, bu meselelere ilişkin notlar yazdığını, bazen gördükleri dersi tekrar ettirdiğini ifade eder.⁶⁵ Nitekim Mehdi Lidinillâh'ın, Bağdat'a geldiğinde Kelam alanında çok az şey bildiği halde gayreti, hırs, sabır ve azmiyle Kelam alanında çok derinleştiği kaydedilir.⁶⁶ Bunda da en büyük payın hocası Ebû Abdullah el-Basrî'ye ait olduğu açıktır. Bu hususu, Ebû Abdullah Dâi Mehdi Lidinillâh'ın Mu'tezili olarak nitelenmesi de teyit eder.⁶⁷ Nitekim o, Mu'tezile'nin on birinci tabakasında sayılmıştır.⁶⁸

Ebû Abdullah el-Basrî'nin Mehdi Lidinillâh'ın hocası olmasından dolayı onun üzerinde nüfuzu da vardı. Bu nüfuzun derecesini şu bilgi açıkça gösterir: Muizzuddevle, Ebû Abdullâh Dâi'ye büyük saygı duymaktadır. Muizzuddevle, Bağdat'ta ikamet eden esnasında Ebû Ali Kevkebi el-Kummî'yi Alevî nakibliğine getirir. Aleviler, bu şahsın kötü muamelesinden rahatsızlıklarını Muizzuddevle'ye bildirirler. Muizzuddevle onlara bu şahsı nakiblik görevinden azlettiğini kendileri için birini seçmelerini söyler. Aleviler hep birlikte, Bağdat'ta Ebû Abdullâh Dâi'nin nakibleri olmasını isterler. Muizzuddevle onun bunu kabul etmeyeceğini, ancak bu hususu ona götürür ve ondan olumlu bir cevap alırlarsa bunu gönülden kabul edeceğini ifade eder. Aleviler bu teklifi Ebû Abdullâh Mehdi Lidinillâh'a götürürler. O bunu kabul etmez. Bunun üzerine onlar Ebû Abdullah el-Basrî'den yardım isterler. O da bunu Mehdi Lidinillâh'a götürür. Mehdi Lidinillâh, buna, resmi ortamlarda, devlet törenlerinde, Halife huzurunda resmi kıyafet olan siyah elbise giymemesi ve itaat eden konumunda olmaması gibi bazı şartlar kabul edildiği takdirde olumlu cevap verebileceği cevabını verir. Muizzuddevle bu sıradışı ayrıcalığı vererek ona beyaz bir hil'at giydirir. Ebû Abdullâh el-Basrî, Mehdi Lidinillâh'ın nakiblik makamına getirilip (348/959), hil'at giydirildiği, etrafında Bağdat eşrafının olduğu günden daha güzel bir gün görmediğini ifade eder.⁶⁹

Ebû Abdullah el-Basrî, Mehdi Lidinillâh ile ayrıldıkları noktayı da diğer talebelerini uyardığı şu sözlerinde ifade eder: "Mehdi Lidinillâh Ebû Abdullah Dâi'nin yanında iki konuyu konuşmayın: İmâmet konusu ve zi'l-kurbâya pay konusu."⁷⁰ Ebû Abdullah el-Basrî, onun bu konularda müsamaha göstermeyeceğini ifade eder. Onun bu ifadesi, Mehdi Lidinillâh'ın diğer hususlarda kendisiyle paralel düşündüğünü imâ eder. Bununla birlikte Ebû Abdullâh el-Basrî'nin, *Kitâbu't-*

64 Nâlık Bilhak Ebû Talib, *min Kitâbi'l-ifâde fi târihi'l-eimmeti's-sâde*, s. 106; Humeyd Muhalli, *min Kitâbi'l-hadâiki'l-verdiyye*, ss. 245-6.

65 Nâlık Bilhak Ebû Talib, *min Kitâbi'l-ifâde fi târihi'l-eimmeti's-sâde*, s. 106; Humeyd Muhalli, *min Kitâbi'l-Hadâiki'l-verdiyye*, s. 244.

66 Nâlık Bilhak Ebû Talib, *min Kitâbi'l-ifâde fi târihi'l-eimmeti's-sâde*, ss. 107-108.

67 Nâlık Bilhak Ebû Talib, *min Kitâbi'l-ifâde fi târihi'l-eimmeti's-sâde*, s. 115.

68 Hakim el-Cüşemi, *Şerhu'l-uyun*, s. 371.

69 Nâlık Bilhak Ebû Talib, *min Kitâbi'l-ifâde fi târihi'l-eimmeti's-sâde*, ss. 108-109; Wilferd Madelung, *Religious Trends in Early Islamic Iran*, Bibliotheca Persica, Albany New York 1988, s. 89-90.

70 Nâlık Bilhak Ebû Talib, *min Kitâbi'l-ifâde fi târihi'l-eimmeti's-sâde*, s. 108. İbnu'l-Murtazâ'nın eserinde imâmet konusu, nass konusu olarak geçer. Bkz. İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 107.

*tafdil*⁷¹ isimli eserinde Zeydî-Şîî temayülleri savunan tartışmalara yer verip, Şîî rivayetlere ve "Müvâzenetü'l-a'mâl" denilen ve başarılı buldukları işleri ölçü alan bir usule dayanarak Hz. Ali'nin Sahâbe'nin en üstünü olduğunu ortaya koymaya çalıştığı kaydedilir.⁷² O bu yaklaşımında, Mu'tezilî seleflerinden Ebû Ca'fer el-İskâfî (240/854)'yi takip etmiş gibi gözüktür.⁷³

Burada Zeydî anlayışa paralel görüşler serdettiği kaydedilen, Mu'tezile'nin onuncu tabakasında sayılan, Ebû Hâşim el-Cübbâî'den ders alan Ebû İshâk İbrâhim b. Ayyâş (IV./X. Asrın sonları)'ı da zikretmemiz gerekir.⁷⁴ Kâdî Abdülcebbar'ın hocası olan Ebû İshâk, önce Ebû Hâşim el-Cübbâî'den, sonra ve daha çok olarak Ebû Ali Muhammed b. Hallâd el-Basrî ve Ebû Abdullah el-Basrî (369/979)'den ders aldı.⁷⁵ Ebû İshâk İbrâhim b. Ayyâş'ın çağdaşı Zeydî lider ve alimlerle görüştüğüne dair bir veri tespit edemedik. Ancak onun, Hz. Hasan ve Hüseyin'in imâmeti ve faziletlerine ilişkin bir kitabı olduğu belirtilir.⁷⁶

Mehdî Lidinillâh'tan sonra Hazar Zeydileri arasında Mu'tezililerle ilişkisi olan Zeydiler Hârûnî kardeşlerdir.

HÂRÛNÎ KARDEŞLER VE MU'TEZİLİLER

Taberistan'daki Zeydî Devleti yıkıldıktan sonra bu devletin idarecilerinin soyundan gelenler, Hevsem'i (V./XI. Yüzyılın sonuna kadar) merkez edinecek Gilân'da ve Lanca'yı merkez edinerek Deyleman'da mahalli iktidarlarını sürdürmüşlerdir.⁷⁷ Deyleman'da kurulan mahalli iktidarın ilk liderlerinden Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. el-Hüseyin b. Hârûn b. Hüseyin b. Muhammed b. Hârûn b. Muhammed b. Kâsım b. Hasan b. Zeyd b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib'e 380/990 yılında imam olarak biat edilmiş ve kendisine el-Müeyyed Billâh lakabı verilmiştir. O, 380-411/990-1020 tarihleri arasında Hevsem merkezli Gilân Zeydilerince de imam olarak kabul edilmiştir.

71 İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 107.

72 Kâdî Ebu'l-Hasan Abdülcebbar el-Esedâbâdî (415/1024), *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*, XX/I, tahk.: Mahmûd Muhammed Kâsım, Kâhire 1963, ss. 216, 223, 241-242, c. XX/II, tahk.: Mahmûd Muhammed Kâsım, Kâhire 1963, ss. 120, 122-124, 131, 140; Josef van Ess, *El(2)*, c. XII Supplement, Leiden 2004, ss. 12-14, s. 13; Şerafettin Gölçük, "Ebû Abdullah el-Basrî", *DİA*, c. X, İstanbul 1994, s. 84-85, s. 85; Muharrem Akoğlu, *Büveyhiler Döneminde Mu'tezile*, Ankara 2008, s. 174.

73 Bk. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*, XX/II, s. 122. Ebû Ca'fer el-İskâfî'nin, Hz. Ali'nin sahabenin en üstünü olduğuna dair öne sürdüğü deliller için bk. Mehmet Ümit, *Hicri Üçüncü Asırda Şîî-Mu'tezilî İmâmet Tartışmaları ve İskâfî'nin Yeri*, AÜSBE, Ankara 1996, ss. 78-94.

74 Bu şahsın ismi, Kâdî Abdülcebbar, *Fadlu'l-i'tizâl*, s. 328'de Ebû İshâk b. el-Abbâs" diye geçer. Fakat Cüşemî, *Min Kütâbi Şerhi'l-uyûn*, s. 366 ve İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 107'de Ebû İshâk b. Ayyâş diye geçer.

75 Kâdî Abdülcebbar, *Fadlu'l-i'tizâl*, s. 328; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 107; Koloğlu, *Cübbâilerin Kelâm Sistemi*, s. 64.

76 İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 107.

77 Ahmet Güner, *Büveyhilerin Şîî-Sünnî Siyaseti*, İzmir 1999, s. 182; Wilferd Madelung, "Alids of Tabarestân, Daylamân and Gilân", *Eur*, c. I (London 1985, ss. 881-886), ss. 883-884; Wilferd Madelung, "The Alid Rulers of Tabaristan, Daylamân and Gilân" (*Atti del Terzo Congresso é Islamici, Ravello 01-06 Settembre 1966*, Napoli 1967 içinde ss. 483-492), ss. 488-491. Genel olarak Nâsriler Hevsem'de, Kâsimiler de Lanca'da hâkimdiler.

Zeydî kaynaklara göre Müeyyed Billâh'ın 333/944 yılında Âmul'de doğduğu, öncelikle Ali soyundan bilginlerin yanında yetiştiği kaydedilir.⁷⁸ Bu çerçevede onun, Kâdî Ebû Bekir el-Muvahhidî'den,⁷⁹ Ebu'l-Abbas el-Hasenî (353/964)'den⁸⁰ ve Ebu'l-Hüseyn Ali b. İsmâil b. İdris'ten⁸¹ Zeydî Fıkhını ders aldığı kaydedilir. Fıkhî konumu ile ilgili olarak Müeyyed Billâh'ın taraftarlarından Muvaffak Billâh Ebû Abdullâh Hüseyn b. İsmâil el-Hasenî el-Cürcânî,⁸² onun Kâsım Ressî'den daha fakih olduğunu ifade eder.⁸³ Ebu'l-Fadl Abbâs b. Şervîn de, bilimsel yeterlilikte Müeyyed Billâh'ın çok iyi bir seviyede olduğunu belirtir.⁸⁴ Müeyyed Billâh, Kâsimî Zeydî anlayışı üzere olup, bu çerçevede Hâdî İlelhak'ın fıkıh anlayışı üzere eser yazdı. Hâdî İlelhak ve dedesi Kâsım Ressî arasındaki fûrû meselelerdeki ihtilafları zikretti.⁸⁵ Zeydî lider Abdullah b. Hamza, Kâdî'l-Kudât Abdülcebbar b. Ahmed'in, Müeyyed Billâh'a biat eden ve onun davetine olumlu cevap veren taraftarlarından olup, Abbas oğullarından hiç kimseyi ona üstün tutmadığını belirtir.⁸⁶ Yine onun taraftarları⁸⁷ arasında Ebû Mansûr b. Şeybe el-Ferzâzî ve Müeyyed Billâh'tan sonra Lanca'da huruc eden, *Kitâbu şerhi'l-usûl*'ün yazarı İbnü'l-Arabî el-Kazvîni olarak bilinen Mânîkdîm de vardır.⁸⁸ Müeyyed Billâh'ın Lanca merkezli bölgesel liderlik dönemi, mücadelelerle geçmiş ve yetmişli yaşlarında 411/1020 yılı kurban bayramının arafesinde Lanca'da vefat etmiş, cenaze namazını da Mânîkdîm kaldırmıştır.⁸⁹

Müeyyed Billâh'tan sonra taraftarları kardeşi Ebû Tâlib Yahya b. el-Hüseyn b. Hârûn b. Hüseyn b. Muhammed b. Hârûn b. Muhammed b. Kâsım b. Hasan b. Zeyd b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib (yaklaşık 424/1033)'e biat ettiler. O, Nâtık Bilhak olarak isimlendirildi.⁹⁰ Onun, ilim, fazilet, takva, cömertlik vb. özelliklerde hemen kardeşinin peşinden geldiği ve usûl ve fûrûa ilişkin pek çok eseri olduğu,⁹¹

78 Humejd Muhallî, *min Kitâbi'l-Hadâik'l-verdiyye*, s. 262.

79 Abdullah b. Hamza b. Süleymân b. Hamza b. Ali, *Kitâbu's-şâfi*, I-IV, Menşûrât Mektebeti'l-Yemeni'l-Kübrâ-Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, San'a-Beyrut 1406/1986, c. I, s. 330.

80 Hakim el-Cüşemî, *Şerhu'l-uyun*, s. 375. Ayrıca Müeyyed Billâh'ın önce İmamî iken onun etkisiyle Zeydî olduğu ve ondan Bağdat ekolü üzere Kelam dersi aldığı kaydedilir. Bk. Humejd Muhallî, *min Kitâbi'l-Hadâik'l-verdiyye*, s. 262.

81 Humejd Muhallî, *min Kitâbi'l-hadâik'l-verdiyye*, s. 262. Aynı husus muhtemelen kardeşi Nâtık bi'l-Hak Ebû Tâlib Yahya b. Hüseyn için de geçerlidir. Zira o da kardeşi Müeyyed Billâh gibi ondan Zeydî fıkhını almıştır.

82 Bu şahıs, Kâdî Abdülcebbar'ın bir talebesiydi. Bk. Hâkim el-Cüşemî, *Şerhu'l-uyun*, s. 385; Madelung, *Religious Trends in Early Islamic Iran*, s. 90.

83 Abdullah b. Hamza, *Kitâbu's-şâfi*, c. I, s. 330. Müeyyed Billâh, bazıları tarafından Müeyyediyeye isimli ayrı bir Zeydî hukuk ekolünün kurucusu sayıldı. Bazıları da Müeyyediyeye'yi Kâsimiyye'ye ait saydı. Açıkçası onlar arasındaki farklılıklar nisbeten küçüktür (ikinci derecededir). Bk. Madelung, *Religious Trends in Early Islamic Iran*, s. 90.

84 Humejd Muhallî, *min Kitâbi'l-hadâik'l-verdiyye*, s. 269.

85 Ebû Muhammed Yusuf b. Muhammed el-Hacûrî, *Münteza' mine'l-Cüz'ir-râbi' li kitâbi Ravdati'l-ahbâr (Ahbârü eimmeti'z-Zeydiyye* içinde, ss. 351-354), tahk.: Wilferd Madelung, Beirut Texte und Studien Orient Institut Der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, Beyrut 1987, s. 353.

86 Abdullah b. Hamza, *Kitâbu's-şâfi*, c. I, s. 330. Abdullah b. Hamza aynı yerde, Kâdî Abdülcebbar'ın *Muğni* adlı eserinin yirmi dört cilt olduğunu ifade eder.

87 Müeyyed Billâh'ın önde gelen diğer taraftarlarıyla ilgili olarak bk. Humejd Muhallî, *min Kitâbi'l-hadâik'l-verdiyye*, ss. 270-271.

88 Abdullah b. Hamza, *Kitâbu's-şâfi*, c. I, s. 330; Humejd Muhallî, *min Kitâbi'l-hadâik'l-verdiyye*, s. 270.

89 el-Hâkim el-Cüşemî, *Nuhab min kitâbi Celâ'il-ehsâr*, s. 124; M Humejd Muhallî, *min Kitâbi'l-hadâik'l-verdiyye*, s. 292.

90 Hakim el-Cüşemî, *Min Kitâbi Şerhi'l-uyun*, s. 377

91 Abdullah b. Hamza, *Kitâbu's-şâfi*, c. I, s. 334.

ilim öğrenmek için Bağdat'a gittiği sonra geri dönüp, Cürcan'da ders verdiği⁹² kaydedilir. O, Zeydî fikhını Ebu'l-Abbas el-Hasenî'den aldı.⁹³ Ayrıca hocaları arasında muhaddis Ahmed b. Adî el-Hâfız es-Sünnî ve Şeyh Müfid olarak bilinen Muhammed b. Muhammed b. Nu'man'ın da bulunduğu kaydedilir.⁹⁴ Öğrencileri arasında da Cürcan'da bir süre onun derslerine devam eden Ebu'l-Hasan Ali b. Abdullah ve aynı şekilde onun meclisinde tahsil gördüğü kaydedilen Seyyid Ebu'l-Kâsım el-Hasenî'nin ismi zikredilir. Onların Nâtk Bilhak'tan Zeydiyye mezhebini ders aldıkları ifade edilir.⁹⁵ Nâtk Bilhak lakabı verilen Ebû Tâlib Yahya b. Hüseyin'in, 424/1033 yılı civarında seksenli yaşlarda vefat ettiği belirtilir.⁹⁶ Bu iki kardeşin babalarının İmamî olduğu, onların Taberistan'da Hâdî ekolünün büyük bir temsilcisi olan hocaları Ebu'l-Abbâs el-Hasenî'nin etkisiyle Zeydî oldukları kaydedilir.⁹⁷ Her iki kardeş de Zeydî fikhı ve kelamına ilişkin eserler kaleme almışlar⁹⁸ ve bunlardan bazıları günümüze ulaşmıştır.

Bu iki kardeşin Mu'tezile ve Mu'tezilî şahıslarla ilişkisine gince; Müeyyed Billah'ın *Ziyâdâtü's-şerh* isimli eseri notlandırdığından bahsedilir. Bu eser, Mu'tezile'nin onuncu tabakasında sayılan Ebû Ali Muhammed b. Hallâd'ın *Şerh*'ine veya İbn Hallâd'ın *Kitâbu'l-usûl*'üne Kâdî Abdülcebbâr'ın *Şerh*'ine notlar (*ziyâdât*) olabilir.⁹⁹ Müeyyed Billâh Mu'tezilî şahıslarla ilişkisi bağlamında öncelikle, Bağdat'ta Mu'tezile'nin Basra ekolüne mensup Ebû Abdullah el-Basrî'den Kelam ve Usûl-ü Fıkıh dersleri aldı.¹⁰⁰ Sonra Kâdî Abdülcebbâr'dan da ders aldı.¹⁰¹ Ayrıca hem Büveyhî veziri Sâhib b. Abbâd'ın Rey'deki meclisine hem de onun Mu'tezilî baş kadısı Abdülcebbâr'ın meclisine devam etti.¹⁰² Ebû

92 el-Hâkim el-Cüşemî, *Nuhab min kitâbi Celâi'l-ebşâr*, ss. 125-126.

93 Hakim el-Cüşemî, *Şerhu'l-uyûn*, s. 375; Humejd Muhallî, *min Kitâbi'l-hadâiki'l-verdiyye*, s. 317.

94 Muhammed Yahyâ Sâlim İzzân, Nâtk bi'l-Hak Ebû Tâlib Yahya b. Hüseyin'in *el-İfâde fi târihi eimmeti'z-Zeydiyye* (Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye San'a 1417/1996) isimli eserine yazdığı Mukaddime, s. 9.

95 Hâkim Cüşemî, *Nuhab min kitâbi Celâi'l-ebşâr*, ss. 126-127; Humejd Muhallî, *min Kitâbi'l-hadâiki'l-verdiyye*, s. 319.

96 Humejd Muhallî, *min Kitâbi'l-hadâiki'l-verdiyye*, s. 320.

97 Wilferd Madelung, *Religious Trends in Early Islamic Iran*, Bibliotheca Persica, Albany New York 1988, s. 90; amlf. , *Der İmân*, s. 177-181.

98 Müeyyed Billâh'ın eserleriyle ilgili olarak bk. el-Hâkim el-Cüşemî, *Nuhab min kitâbi Celâi'l-ebşâr*, s. 123; Abdullah b. Hamza, *Kitâbu's-şâfi*, c. I, s. 330; Humejd Muhallî, *min Kitâbi'l-hadâiki'l-verdiyye*, s. 268. Nâtk Bilhak Ebû Tâlib'in eserleriyle ilgili olarak bk. el-Hâkim el-Cüşemî, *Nuhab min kitâbi Celâi'l-ebşâr*, s. 126; Abdullah b. Hamza, *Kitâbu's-şâfi*, c. I, ss. 334-335; Humejd Muhallî, *min Kitâbi'l-hadâiki'l-verdiyye*, s. 318; Muhammed Yahyâ Sâlim İzzân, Nâtk Bilhak Ebû Tâlib Yahya b. Hüseyin'in *el-İfâde fi târihi eimmeti'z-Zeydiyye* (Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye San'a 1417/1996) isimli eserine yazdığı Mukaddime, ss. 14-17.

99 Margaretha T. Heemskerck, *Suffering in the Mu'tazilite Theology*, Leiden-Boston Köln 2000, s. 31, dipnot: 61.

100 Hakim el-Cüşemî, *Min Kitâbi Şerhi'l-uyûn*, s. 376-377; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 114

101 el-Hâkim el-Cüşemî, *Nuhab min kitâbi Celâi'l-ebşâr*, s. 125; amlf. , *min kitâbi şerhi'l-uyûn*, s. 376; Humejd Muhallî, *min Kitâbi'l-hadâiki'l-verdiyye*, ss. 265-266; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 114. Kâdî Abdülcebbâr'ın Mu'tezilî hocaları ise, Zeydî eğilimli olduğu belirtilen Ebû İshâk İbrâhim b. Ayyâş el-Basrî ile Ebû Abdullâh Hüseyin b. Ali el-Basrî'dir. Kâdî Abdülcebbâr'ın hayatı ve eserleriyle ilgili olarak bk. Heemskerck, *Suffering in the Mu'tazilite Theology*, ss. 35-53.

102 Madelung, *Religious Trends in Early Islamic Iran*, s. 90. Kâdî Abdülcebbâr'ın hocalarından Ebû İshâk İbrâhim b. Ayyâş'ın Zeydî eğilimli olduğu belirtilir. Bk. İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 107; Abdulkrim Osman, *Kâdî'l-Kudât Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî*, Dâru'l-Arabiyye 1967, s. 49.

Reşid Nisabûri,¹⁰³ Sâhib b. Abbâd'ın meclisindeki uzun süreli müşahedeleri çerçevesinde Ebu'l-Hüseyn Müeyyed Billah'ın, üstün gelme de kendisine üstün gelinemez biri olduğuna tanıklık ettiğini ifade eder.¹⁰⁴ Nitekim Sâhib b. Abbâd'ın, Müeyyed Billah'a büyük bir saygı gösterdiği, onu sağ tarafına, Kâdi Abdulcebbar'ı sol tarafına oturttuğu, hiç kimsenin konumunu Müeyyed Billah'ın üstüne çıkaramadığı kaydedilir.¹⁰⁵

Müeyyed Billah'ın Kâdi Abdülcebbar ile ilişkisini göstermesi bakımından şu bilgi kayda değerdir: Müeyyed Billah, bazı geceler dehrî mülhidlerle ilgili bir meseleyi mütalaa eder, bir meselenin cevabından şüphe ettiğinde, gecenin bir yarısı, insanların dinlendiği bir vakitte Kâdi Abdulcebbar'ın kapısına varır. Kâdi Abdülcebbar'a haber verilir, Kâdi Abdülcebbar gelir, o mesele aydınlığa kavuşuncaya kadar müzakere ederlerdi. Sonra Kâdi bu mesele için sabahı bekleyemez miydin dediğinde Müeyyed ona kızarak, çözümleyebilmem mümkün olan bir meseleyi çözülmeden sabahlamam caiz midir? der. Kâdi Abdulcebbar ondan özür dileyip, gönlünü alır ve o da evine geri dönerdi.¹⁰⁶

Bu rivayet Müeyyed Billah'ın istediği zaman ziyaret edebileceği kadar Kâdi Abdülcebbar'la aralarında teklifsiz sıkı bir ilişki olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan onların imâmet konusunda anlaşamadıkları da açıktır.¹⁰⁷ Bununla birlikte Hâkim el-Cüşemî, Kâdi Abdülcebbar'ın sahabenin tafdili hususunda önceleri Ebû Ali ve Ebû Hâşim Cübbâi'nin görüşlerini¹⁰⁸ kabul ederken hayatının sonlarına doğru Hz. Ali'nin tafdili anlayışını benimsediğini kaydeder.¹⁰⁹

Ayrıca Müeyyed Billah'ın taraftarlarından ileri gelen bazıları da Kâdi Abdülcebbar'ın öğrencisi olmuştur. Bu çerçevede Müeyyed Billah'ın ashabından ve çağdaşı, İsterâbâzlı Ebu'l-Fadl b. Şervîn b. Kebîr b. Ebu'l-Abbâs ez-Zeydî, alim, kelimci, edip, zâhid ve fesahat sahibi bir kimse olup, Kâdi Abdulcebbar'dan ders aldı. Sonra memleketine geri döndü ve orada ders verdi. Onun, tevhid ve adle söz ve eylemiyle davette bulunduğu kaydedilir.¹¹⁰

103 Ebû Resid en-Nisâbûri, başlangıçta Bağdat ekolüne mensup olup, Ebu'l-Kâsım el-Ka'bî'nin öğretisini benimsiyordu ve Nisâbûr'da bir ders halkası vardı. Sonra Rey'e gelip, Kâdi Abdülcebbar'ın öğrencisi oldu ve Mu'tezile'nin Basra ekolünün anlayışını benimsedi. Onun önceleri Bağdat Mu'tezile ekolü öğretisini benimsemesinde muhtemelen Bağdat'tan ayrılmış memleketi Belh'e yerleşen Ebu'l-Kâsım el-Ka'bî etkili olmuştur. Bkz. Wilferd Madelung, "Abû Rasid Nisâbûri", *Eur*, c. I, ss. 367-368, s. 367; Orhan Şener Koloğlu, *Cübbâiler'in Kelâm Sistemi*, Basılmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2005, s. 87.

104 Humeyd Muhallî, *min Kitâbi'l-hadâiki'l-verdiyye*, s. 266. Bu bilgi, onun Sâhib b. Abbâd'ın meclisinde uzun süre bulunduğu delalet eder.

105 Humeyd Muhallî, *min Kitâbi'l-hadâiki'l-verdiyye*, s. 272.

106 Muhallî, *min Kitâbi'l-hadâiki'l-verdiyye*, s. 271. Müeyyed Billah, el-Hâkim el-Cüşemî'nin eserinde Kâdi Abdülcebbar'ın sorusuna "Bu şüphe ölmek ve şüpheli olmaktan korktum" cevabını verir. Bkz. el-Hâkim el-Cüşemî, *Nuhab min kitâbi Celâi'l-ebşâr*, s. 125.

107 Humeyd Muhallî, *min Kitâbi'l-hadâiki'l-verdiyye*, ss. 271-2.

108 Ebû Ali Cübbâi ve oğlu Ebû Hâşim el-Cübbâi, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ali'den hangisinin faziletli olduğuna karar verilemeyeceğini ifade eder ve bu konuda tevakkuf etmeyi uygun bulurlar. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Aydın, *Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, ss. 210-217, 242-250.

109 Hâkim el-Cüşemî, *Şerhu'l-uyûn*, s. 366. Kâdi Abdülcebbar'ın imâmet anlayışı hususunda bk. Osman Aydın, "Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Değişim Süreci: Kâdi Abdülcebbar'ın İmâmet Anlayışı", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, V (2005), sayı: 1, ss. 113-146, ss. 119-143.

110 Hâkim el-Cüşemî, *min Kitâbi Şerhi'l-uyûn*, s. 386.

Müeyyed Billâh'ın bir başka arkadaşı Hasanî el-Muvaffak Billâh Ebû Abdullâh el-Hüseyin b. İsmâil eş-Şecerî el-Cürcânî, Kâdi Abdülcebbâr'ın bir talebesi olup, muhtemelen Rey'de ders verdi. O, *Kitâbu'l-ihâtâ*'nın yazarı olup, bu eserde, Kâdi Abdülcebbâr ekolünün Mu'tezilî teolojisini ve Zeydî imâmet öğretisini açıkladı. Onun oğlu Mürşed Billâh Yahyâ (477/1084-1085), Mu'tezilî teoloji, Zeydî hukuk, hadis ve Talibilerin şecere ilmini kendinde birleştiren önde gelen bir alimdi.¹¹¹

Yine Müeyyed Billâh'ın taraftarlarından Mânekdîm (425/1034) de, Kâdi Abdülcebbâr'ın öğrencisidir. Bu çerçevede Abdülkerim Osman tarafından Kâdi Abdülcebbâr'a nisbet edilerek neşredilen *Şerhu'l-usûlî'l-hamse*'nin aslında Mânîkdîm'in ona yaptığı *Ta'lik*'i (*Ta'lik alâ şerhi'l-usûlî'l-hamse*) olduğu kaydedilir.¹¹²

Müeyyed Billâh'ın öğrencisi olan Ebu'l-Kâsım İsmâil b. Ahmed el-Bustî (420/1029 civarı),¹¹³ Kâdi Abdülcebbâr'dan ders almış ve ona Hac yolculuğunda refakat etmiştir. Ayrıca Kâdi Abdülcebbâr'ın kendisine sorulan bir soruyu cevaplaması için Ebu'l-Kâsım el-Bustî'ye havale ettiği, yine kendi konumunun altında gördüğü için tartışmadığı Bâkullânî ile Ebu'l-Kâsım el-Bustî'nin tartıştığı ve onu susturduğu nakledilir. O, Zeydî eğilimli bir kimse idi.¹¹⁴ Ebu'l-Kâsım el-Bustî, Rey'den Âmul'e geldiğinde fazilet hususunda Hz. Ali ile Hz. Ebû Bekir'i karşılaştırırken, Hz.Ali'nin hiç şirke bulaşmadığını, Hz.Ebû Bekir'in ise kırk yıl müşrik olarak yaşadığını ifade ederek Hz.Ali'nin daha üstün olduğunu ifade eder. Bu tutumu, şehirde Şii olmayanlar arasında tepkilere ve kargaşaya yol açmıştır.¹¹⁵ Onun bu yaklaşımında Zeydî eğilimi etkili olduğu gibi muhtemelen yukarıda bahsedilen selefi Mu'tezililerden Ebû Ca'fer el-İskâfî¹¹⁶ ve Ebû Abdullâh el-Basrî'nin¹¹⁶ tutumlarının da etkisi olmuştur.

Müeyyed Billâh'ın ashabından ve çağdaşı, İsterâbâzlı Ebu'l-Fadl Abbâs b. Şervîn, Zeydî-Mu'tezilî eğilimli, alim, kelimci, edip, zâhid ve fesahat sahibi bir kimse olup, Kâdi Abdülcebbâr'dan ders almış, sonra memleketine geri dönmüş ve orada ders vermiştir. Onun, tevhid ve adle söz ve eylemiyle davette bulunduğu kaydedilir.¹¹⁷

Müeyyed Billâh (411/1020)'tan sonra Zeydî lider/İmam olarak kardeşi Nâtık Bilhak Ebû Tâlib Yahya b. el-Hüseyin (424/1033)'a biat edilmiştir. O dönemindeki Mu'tezilî alimlerle ilişkisi çerçevesinde Kelam ve Usûlü Fıkıh konusun-

111 Madelung, *Religious Trends in Early Islamic Iran*, s. 90.

112 Abdullah b. Hamza, *Kitâbu's-şâfi*, c. I, s. 330; Wilferd Madelung, "Abd al-Jabbar", *Encyclopaedia Iranica*, I (1985), ss. 116-118, ss. 117-118; Richard C. Martin- Mark R. Woodward -Dwi S. Atmaja, *Defenders of Reason in Islam: Mu'tazilism from Medieval School to Modern Symbol*, Oneworld, Oxford 1997, ss. 54-56.

113 S.M. Stern, "Abu'l-Qasim al-Bustî and His Refutation of Ismâ'ilism", [Fuat Sezgin (der.), *Mezhebû'l-Mu'tezile Nusûs ve Dirâsât*, I-II, Frankfurt 1421/2000, c. II içinde ss. 294-315], ss. 297-298; Gabriel Sayid Reynolds, *A Muslim Theologian in the Sectarian Milieu 'Abd al-Jabbar and the Critique of Christian Origins*, Brill, Leiden-Boston 2004, s. 48, dipnot: 143.

114 Hâkim el-Cüşemî, *min Kitâbi Şerhi'l-uyûn*, ss. 385-386; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 117. Ebu'l-Kâsım el-Bustî'nin biyografisi için bk. Stern, "Abu'l-Qasim al-Bustî and His Refutation of Ismâ'ilism", ss. 295-299.

115 Humeyd Muhallî, *min el-Hadâiki'l-verdiyye*, ss. 289-291.

116 Bk. Kâdi Abdülcebbâr, *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhid ve'l-adl*, XX/I, ss. 216, 223, 241-242, c. XX/II, ss. 120, 122-124, 131, 140.

117 Hâkim el-Cüşemî, *min Kitâbi şerhi'l-uyûn*, s. 386; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 117.

da Ebû Abdullâh el-Basrî'den ders almıştır.¹¹⁸ Nitekim Nâtik Bilhak, Ebû Abdullah el-Basrî'den "Şeyhimiz Ebû Abdullâh el-Basrî" diye söz eder.¹¹⁹ Ayrıca Kâdi Abdülcebbar'dan da ders almış¹²⁰ ve İbn Hallâd'ın *Kitâbu'l-usûl*'üne Kâdi Abdülcebbar'ın yazdığı *Şerh*'ine ilaveler (*ziyâdât*) yapmıştır.¹²¹

Nâtik Bilhak Ebû Tâlib'ten 421/1030 yılında *Emâli* adlı eserini ders alan Müstâin Billâh Ali b. Ebi Tâlib el-Âmulî (421/1030'dan sonra), daha önce Kâdi Abdülcebbar'dan da *Emâli* adlı eserini rivayet etmiştir.¹²² Dolayısıyla onun fikirlerine âşina olmalıdır. Bu şahıs, Taberistân ve Âmul'de de nakıblık görevinde bulunmuştur.¹²³

Mu'tezile'nin on ikinci tabakasında tasnif edilen Seyyid Ebû Abdullah el-Cürcânî de Zeydî eğilimli olup, Kâdi Abdülcebbar'dan ders almıştır.¹²⁴

Yine Mu'tezile'nin on ikinci tabakasında tasnif edilen, Ebû Hâşim el-Cübbâi ekolünün anlayışını benimseyen¹²⁵ ve Ebû Abdullah Muhammed b. Yahya b. Mehdî el-Cürcânî'den rivayette bulunan¹²⁶ İsmail b. Ali b. Hüseyin b. Muhammed b. Hasan b. Zenceveyh er-Râzî Ebû Sa'd es-Semmân (yaklaşık 447/1053), Kelam, Fıkıh, Hadis ve çeşitli ilimlerde asrının önde gelenlerindendi. Zühd ve vera ehli bu Mu'tezilî-Zeydî hadisçi, bazen Hazar Zeydîlerinin bilim merkezlerinden Rey'de bazen de Zeydîlerin yoğun olduğu Deylem'de ders verirdi. Kelam konusunda pek çok kitap yazmıştır.¹²⁷ Semmân, Hanefî ve Şafîî hukuku kadar Zeydî hukukunda da uzmandı.¹²⁸ Dolayısıyla onun Zeydî öğrencilerinin olması ve Mu'tezilî öğreti hususunda ondan etkilenmeleri oldukça muhtemeldir. Onun Zeydî fıkıhındaki uzmanlığı, Deylem ve Rey'de ders vermesi de bu hususu destekler.

Kâdi Abdülcebbar'ın öğrencilerinden ve Zeydî eğilimli olduğu ifade edilen Ebû Yûsuf Kazvîni (488/1095)'nin¹²⁹ Müeyyed Billâh'tan onun *Kitâbu şerhi't-tecrîd*

118 el-Hâkim el-Cüsemî, *Nuhab min kitâbi celâi'l-epsâr*, s. 125; Humeyd Muhallî, *min Kitâbi'l-Hadâiki'l-verdiyye*, 318.

119 Nâtik Bilhak Ebû Tâlib, *min Kitâbi'l-ıfâde fi târihi'l-eimmeti's-sâde*, ss. 106, 109; Humeyd Muhallî, *min Kitâbi'l-hadâiki'l-verdiyye*, ss. 248-249.

120 el-Hâkim el-Cüsemî, *Nuhab min kitâbi celâi'l-epsâr*, s. 125; a.mlf., *min Kitâbi Şerhi'l-uyûn*, ss. 376-377, 384; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 114.

121 Wilferd Madelung, *Der Imam al-Qâsim ibn İbrâhîm und die Glaubenslehre der Zaiditen*, Walter de Gruyter & Co., Berlin 1965, ss. 180-181; Margaretha T. Heemskerk, *Suffering in the Mu'tazilite Theology*, Leiden-Boston Köln 2000, s. 31, dipnot: 61.

122 İbrâhîm b. Kâsım b. İbrâhîm el-Müeyyed Billâh (1152/1739), *Tabakâtu'z-Zeydiyyeti'l-kübrâ (Kısmu's-sâlis)*, I-III, tahk.: Abdüsselâm b. Abbâs el-Vecih, Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Ammân 1421/2001, c. II, ss. 695-696.

123 İbrâhîm b. Kâsım, *Tabakâtu'z-Zeydiyyeti'l-kübrâ*, c. II, s. 697.

124 Hâkim el-Cüsemî, *min Kitâbi Şerhi'l-uyûn*, s. 385.

125 Seyyid Sârimuddîn İbrâhîm b. Muhammed el-Vezîr (914/1508), *el-Feleku'd-devvâr fi ulûmi'l-hadis ve'l-fikh ve'l-âsâ*, tahk.: Muhammed Yahyâ Sâlim İzzân, Mektebetü't-türâsi'l-İslâmî-Dârü't-Türâsi'l-Yemenî, Sa'de-San'a 1415/1994, s. 113.

126 Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdulkâdir b. Muhammed b. Muhammed b. Nasrullâh b. Sâlim b. Ebi'l-Vefâ el-Kuraşî el-Hanefî (775/1373), *Cevâhiru'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, I-V, tahk.: Abdulfettâh Muhammed el-Hilv, Hecer li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî ev'l-İlân, Cize 1413/1993, c. III, s. 398.

127 Hâkim el-Cüsemî, *Şerhu'l-uyûn*, s. 389; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 119.

128 İbn Ebi'l-Vefâ, *Cevâhiru'l-mudîyye*, c. I, ss. 424-427; Madelung, *Religious Trends in Early Islamic Iran*, s. 91.

129 Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. el-Cevzî (597/1201), *el-Muntazam fi târihi'l-mülük ve'l-ümem*, I-IX, tahk.: Muhammed Abdulkadir Atâ-Mustafa Abdulkadir Atâ, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye,

adlı eserini rivayet ettiği kaydedilir.¹³⁰ O, Mu'tezilî anlayışını açıkça ortaya koyup, bu anlayışa davet etmiştir.¹³¹

Bu bilgiler, Zeydî ve Mu'tezilî şahıslar arasındaki ilişkilerin Büveyhîler devrinde, Ebû Abdullâh el-Basrî ve özellikle Kâdî Abdülcebbar¹³² ile arttığını göstermektedir. Bunda da söz konusu dönemde Abbasi Devleti'ne hakim olan Büveyhîlerin Şîî (özelde Zeydî) ve Mu'tezilî eğiliminin etkisi olmuştur.¹³³ Onların Şîî özelde Zeydî eğilimi ile ilgili olarak şu bilgileri verebiliriz: Büveyhîler, Hazar bölgesi Zeydî imamlarından Nâsır Lilhak el-Utrûş'un vasıtasıyla büyük bir kısmı Müslüman olan Deylemlilerdendir.¹³⁴ Büveyhîler, Hazar bölgesi Zeydî imamlarından Hasan b. Kâsım ed-Dâî'nin ordu komutanlıklarında bulunmuşlardır.¹³⁵ Büveyhî liderlerden Muizzüddeve, İmâmiyye Şiâsi'ndan bir topluluğun gâib imam anlayışlarını eleştirmiş, Hazar Zeydî liderlerinden Mehdi Lidinillâh'ı göstererek kendisinin imamı olduğunu ifade etmiştir.¹³⁶ Ayrıca Hâkim el-Cüşemî, Büveyhîlerin önde gelen veziri Sâhib b. Abbâd'ın Şiîlikte Zeydî anlayış üzere olduğunu ifade eder.¹³⁷

Diğer taraftan Büveyhîlerin döneminde Mu'tezile de faaliyetlerini aktif bir şekilde sürdürebilmiştir. Onların döneminde Mu'tezile, Irak, Horasan ve Mâverâünnehir'de yayıldı.¹³⁸ Mu'tezililer özellikle Büveyhî veziri Sâhib b. Abbâd'tan büyük destek ve himaye görmüşlerdir. Sâhib b. Abbâd'ın Mu'tezilî öğretinin propagandasını yapmaları için dâîlerini görevlendirdiği çağdaşı Ebû Hayyân et-Tevhidî tarafından ifade edilir.¹³⁹ Hatta Zerkûr, Sâhib b. Abbâd'ın kadınlara ve önemli görevlere Mu'tezile

Beyrut 1412/1992, c. XVII, s. 21; Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî (852/1448), *Lisânu'l-mizân*, I-X, tahk.: Abdülfettâh Ebû Gudde, Dâru'l-Besâirî'l-İslâmiyye, Beyrut 1423/2002, c. V, ss. 169-170; Wilferd Madelung, "Abû Yûsuf Qazvîni", *Eir*, c. I, s. 398-399, s. 398. O, çok uzun yaşamıştır.

130 İbrâhîm b. Kâsım, *Tabakâtü'z-Zeydiyyeti'l-kübrâ*, c. I, s. 451, c. II, s. 616. Madelung, imamet hususunda Ali oğulları taraftarı eğilimleri olsa da Ebû Yûsuf Kazvîni'nin Zeydîliği hususunda mümkün görmez. Onun imamet anlayışının Abdülcebbar'ın imamet anlayışına paralel olduğunu ifade eder. Bk. Wilferd Madelung, "Abû Yûsuf Qazvîni", *Eir*, c. I, s. 398-399, s. 399.

131 İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, c. XVII, s. 21-22; İbn Hacer, *Lisânu'l-mizân*, c. V, ss. 169-170. Ayrıca burada Ebû Yûsuf Kazvîni'nin muammeründen olup, doksan altı yaşında vefat ettiği belirtilir.

132 Nitekim Kâdî Abdülcebbar, Mu'tezile içerisinde Zeydî anlayışa yönelik sürecinin önemli isimlerinden biri olarak sayılır. Bk. Aydınlı, "Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Değişim Süreci", s. 119.

133 Adnan Zerkûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhu fi't-tefsîr*, Müessesetü'r-Risâle, Dimeşk 1391/1971, s. 36. Ayrıca bk. Hâkim el-Cüşemî, *min Kitâbi Şerhi'l-uyûn*, s. 375; Humeyd Muhallî, *min Kitâbi'l-hadâiki'l-verdiyye*, ss. 266, 271-272; Madelung, *Religious Trends in Early Islamic Iran*, s. 90.

134 Humeyd Muhallî, *min kitâbi'l-hadâiki'l-verdiyye*, s. 225.

135 Madelung, *Religious Trends in Early Islamic Iran*, s. 89.

136 Nâtk Bilhak Ebû Tâlib, *min Kitâbi'l-İfâde fi târihi'l-eimmeti's-sâde*, s. 110; Hâkim el-Cüşemî, *min Kitâbi Şerhi'l-uyûn*, s. 373. Diğer taraftan Büveyhîler, kendi konumlarını koruma çabasıyla Bağdat'a hakim olduklarında Sünnî Abbasi halifesini değiştirip, Ali evladından Şîî birini halife de yapmamışlardır. Zira böyle yaparsalardı, hem kendi konumları zayıflar hem de Halife ile uyuşmadıklarında onu had edebilmeleri çok daha zor ve tehlikeli de daha fazla olurdu. Dolayısıyla onlar kendileri açısından dengeli bir tutum takınmışlardır. Ayrıca bunun konjonktürel açıdan başka sebepleri de vardı. Bu sebeplerle ilgili olarak bk. Güner, *Büveyhîlerin Şîî-Sünnî Siyaseti*, ss. 26-44.

137 el-Hâkim el-Cüşemî, *Şerhu uyûni'l-mesâil*, San'a yazması, İlm-i Kelâm, no: 212, c. I, vr. 155'den nakleden Zerkûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhu fi't-tefsîr*, s. 36. Büveyhîlerin mezhebî kimliği le ilgili olarak bk. Muharrem Akoğlu, "Büveyhîlerin Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine", *Bilimnâme*, c. XVII, 2009/2, ss. 123-138, ss. 128-138.

138 Zerkûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhu fi't-tefsîr*, s. 36.

139 Bk. Ebû Hayyân Ali b. Muhammed et-Tevhidî (414/1023), *Ahlâku'l-Vezîreyn "Mesâlibu'l-vezîreyn es-Sâhib b. Abbâd ve İbnü'l-İmâd"*, tahk.: Muhammed b. Tavîr et-Tancı, Dâru Sâdir, Beyrut 1412/1992, ss. 465-467; Güner, *Büveyhîlerin Şîî-Sünnî Siyaseti*, s. 180.

dışındakileri getirmedeğini kaydeder.¹⁴⁰ Nitekim Mu'tezilî Kâdî Abdülcebbar da, Sâhib b. Abbâd tarafından 367/978 yılında Rey bölgesinin kâdilkudatlığına getirilmiş¹⁴¹ ve onun ölümünden sonra Fahru'd-Devle tarafından görevden alınmıştır. Muhtemelen söz konusu siyasi konjonktürün de etkisiyle Büveyhîlerin hakimiyet döneminde Basra Mu'tezilesi'nden Ebû Abdullâh el-Basrî ve Kâdî Abdülcebbar'ın Hazar Zeydî liderleriyle oldukça yakın ve sıkı ilişkileri olmuştur. Bu çerçevede Hazar Zeydî liderlerinden Mehdi Lidinillah, Müeyyed Billâh ve Nâlık Bilhak ve diğer bazı Zeydîler, önce Ebû Abdullâh el-Basrî'nin sonra Kâdî Abdülcebbar'ın öğrencileri olmuş ve Basra Mu'tezile öğretisini benimsemişlerdir. Onların vasıtasıyla da Basra Mu'tezile öğretisi, Hazar Zeydîlerinin karakteristiği haline gelmiştir.¹⁴² Hâkim Cüşemî, bu üç Zeydî lideri Mu'tezile'nin on birinci tabakasında zikreder.¹⁴³ Bu dönemde onların yoğun olarak bir araya geldikleri yerler, hilafet merkezi Bağdat ve Cibal Büveyhîlerinin başkenti olan Rey idi. Ayrıca Beyhak'ta da, Ebu'l-Kâsım Ali b. Muhammed b. Hüseyin'in 414/1023 yılında Hanefiler, Şâfiiler, Kerrâmiler ve Seyyidler için dört medrese kurduğu, Seyyidlerin medresesine Mu'tezililer (Adliyyûn) ve Zeydîlerin devam ettiği¹⁴⁴ ve bu şehirde yaşayan Alioğullarının Zeydîlik ve Mu'teBüveyhîler Döneminden Sonra Zeydîler ve Mu'tezililer

Hazar Zeydîleri ile Mu'tezililerden Ebû Abdullâh el-Basrî ve özellikle Kâdî Abdülcebbar arasında artan ilişkiler daha sonra da devam etmiştir. Ancak Büveyhîlerin Gazneliler ve Selçuklular tarafından yıkılmasından sonra siyasi ortamın değişmesinin de etkisiyle Mu'tezililerin bu bölgelerdeki faaliyetleri zayıflamış onlar daha çok doğuya yönelmişlerdir.¹⁴⁵ Gazneli Mahmûd (Mahmûd b. Sebüktekin) 421/1030 Rey şehrini Büveyhîlerden aldığı anda burada bulunan Mu'tezililer ve Şîilerin ileri gelenleri toplanmış ve Horasan'a sürülmüştür.¹⁴⁶ 456/1064 yılında Mansûr Camiinde Mu'tezile'ye lanet edildi. Eş'arilerden bir topluluk Mu'tezilî bir hocayı, camide namaz kılmaktan kaçındığı, insanlara Mu'tezile mezhebini öğrettiği için onu kötüleyip, aşağıladılar ve yaraladılar.¹⁴⁷ Hatta ulemeden bazılarının Mu'tezile'ye lanet etmeyi adet haline getirdikleri kaydedilir.¹⁴⁸

140 Zerzûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhu fi't-tefsîr*, s. 36.

141 Kâdî Abdülcebbar'ın Sâhib b. Abbâd tarafından baş kadı olarak atanma yazısı ve görevinde dikkat etmesi gereken hususlara ilişkin Sâhib b. Abbâd'ın yaptığı uyarılarla ilgili olarak bk. Abdülkerim b. Muhammed er-Râfî el-Kazvîni (VI./XII. Asır), *et-Tedvîn fi ahbârî Kazvîn*, I-IV, tahk.: Aziz Allah el-Utaridî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1408/1987, ss. 119-125.

142 Madelung, *Religious Trends in Early Islamic Iran*, s. 90. Yemen Zeydî Devleti'nin kurucusu Hâdî İlelhak Yahya b. Hüseyin ise, Bağdat Mu'tezile ekolü öğretisine daha yakındır.

143 Hakim el-Cüşemî, *min Kitâbi şerhi'l-uyûn*, ss. 371-377. Burada özellikle Zeydî fıkhi konusunda onların hocaları olan Ebu'l-Abbâs el-Haseni de zikredilir.

144 İbn Funduk el-Beyhakî, *Târihu Beyhak*, tahk.: A. Behmenyâr, Tahran 1317/1938, ss. 194-195'den nakille Madelung, *Religious Trends in Early Islamic Iran*, s. 91.

145 Heemskerk, *Suffering in the Mu'tazilite Theology*, ss. 53-54; Koloğlu, *Cübbâiler'in Kelâm Sistemi*, s. 88

146 İbnü'l-Cevzi, *Muntazam*, c. XV, ss. 194-196; Ebu'l-Hüseyin Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim b. Abdülvâhid eş-Şeybânî el-Ma'rûf bi İbni'l-Esir (630/1233), *el-Kâmil fi't-târih*, I-XI, tash.: Muhammed Yusuf Dokâk, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1407/1987, c. VIII, s. 171. Burada eserlerinin listesi on cildi bulan Büveyhî veziri Sâhib b. Abbâd'ın kütüphanesindeki Felsefe, Mu'tezile ve Astroloji'ye ait kitapların yakıldığı bunlar dışındaki kitapların ise alındığı kaydedilir.

147 İbnü'l-Cevzi, *Muntazam*, c. XVI, s. 88; Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesir (774/1372), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XIV+ Fihrist, Mektebetü'l-Maârif Beyrut 1408/1988, c. XII, s. 91.

148 İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, c. XII, s. 91; Zerzûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhu fi't-tefsîr*, s. 37.

Mu'tezile'den Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'nin öğrencisi olan Ebû Ali Muhammed b. Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. Velid el-Mu'tezilî (478/1085), görüşüne davet edenlerden olup, i'tizâl, felsefe ve mantık dersleri verdiği için elli yıl ev hapsinde tutulduğu kaydedilir.¹⁴⁹ Dolayısıyla Mu'tezile ve Zeydilerin Rey ve Bağdat'ta faaliyetleri zayıflarken doğuda, Horasan bölgesinde artmış ve aralarındaki ilişki devam etmiştir.

Bu çerçevede Hâkim el-Cüşemî, Gazneli Mahmûd'un Nisâbûr valisine, Mu'tezile'nin Gazne'ye kendi huzuruna gönderilmesini emreden bir emir gönderdiğini, bunun üzerine valinin Mu'tezile'nin ileri gelenlerinden üç kişiyi Gazne'ye gönderdiğini ve onların orada vefat ettiklerini belirtir.¹⁵⁰ Bununla birlikte Şîa ve Mu'tezililerin çoğunluğu Nisâbûr'da kaldı. Hâkim Cüşemî, Kâdî Abdülcebbâr'ın öğrencilerinden biri olup, onun vefatından sonra Nisâbûr'a dönen Ebû Reşid en-Nisâbûrî'nin Nisâbûr'da bir ders halkası olduğunu ve onun bu halkasında kelamcılarının toplandığını zikreder.¹⁵¹ Ayrıca Harezmi'de bazı vezirlerin Adl anlayışını benimzediklerini, Harezmi ümerası, fakihlerinin çoğunluğunun Mu'tezilî olduğunu müşahede ettiğini ifade eder.¹⁵²

Büveyhiler döneminden sonra Mu'tezilî-Zeydî kimliğiyle öne çıkan en önemli isim, Ebu's-Sa'd el-Muhassin b. Muhammed Kerâme el-Cüşemî el-Beyhâkî (494/1101)'dir. O, dönemdeki alimlerin ileri gelenlerinden ders aldı. Bu bağlamda Kâdî Abdülcebbâr'ın bir talebesi olan Şeyh Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed b. İshâk en-Neccârî en-Nisâbûrî (433/1041)'den ders aldı.¹⁵³ Kendi ifadesiyle Mu'tezilîlerden görüşüp, ders aldığı ilk kişinin Ebû Hâmid olduğunu, ondan Kelam, Usûl-ü Fıkıh ve Hadis dersleri aldığını ifade eder.¹⁵⁴ Ebû Hâmid'in vefatından sonra¹⁵⁵ Ebû Tâlib Nâtık Bilhak (424/1032) ile Kâdî Abdülcebbâr'ın öğrencisi olan ve Beyhak'ta ikamet eden Şeyh Ebu'l-Hasan Ali b. Abdullâh (457/1067)'tan¹⁵⁶ Kelâm, Usûl-ü Fıkıh ve Tefsir dersleri aldı.¹⁵⁷ Ayrıca Nâtık Bilhak Ebû Tâlib'in öğrencisi Zeydî Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Mehdî

149 İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, c. XII, ss. 128-129; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. XVI, s. 247.

150 Bk. *Şerhu uyûni'l-mesâil*, San'a yazması, İlm-i Kelâm, no: 212, c. I, vr. 136'den nakleden Zerkûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhu fi't-tefsîr*, s. 38. Ayrıca Sultan Mahmûd'un huzurunda İbnü'l-Hedîm el-Kerrâmî ile İbn Fûrek arasında Arş meselesi hususunda tartışma oldu. Sultan Mahmûd, İbnü'l-Hedîm'in görüşüne meyletti, İbn Fûrek'in aleyhinde oldu ve Cehmiyye'nin görüşüne muvafakatı nedeniyle İbn Fûrek'in uzaklaştırılmasını emretti. İbn Kesir, *el-Bidâye*, c. XIII, s. 30.

151 Bk. *Şerhu uyûni'l-mesâil*, c. I, vr. 135'den nakleden Zerkûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhu fi't-tefsîr*, s. 38.

152 Bk. *Şerhu uyûni'l-mesâil*, c. I, vr. 154, 156'den nakleden Zerkûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhu fi't-tefsîr*, s. 38.

153 Hâkim el-Cüşemî, *min Kitâbi Şerhi'l-uyûn*, ss. 367, 375, 384, 387; İbrâhîm b. Kâsım, *Tabakâtu'z-Zeydiyyeti'l-kübrâ*, c. II, s. 891.

154 Hâkim el-Cüşemî, *Min Kitâbi Şerhi'l-uyûn*, c. I, vr. 162'den nakleden Zerkûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhu fi't-tefsîr*, s. 77. Ayrıca bk. Wilferd Madelung, "al-Hâkim al-Djushamî", *El(2) Supplement*, Brill, Leiden 2004, c. XII, s. 343.

155 Zerkûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhu fi't-tefsîr*, s. 77.

156 Hâkim Cüşemî, *Nuhab min kitâbi Celâi'l-ebâr*, ss. 126-127; Humejd Muhallî, *min Kitâbi'l-hadâiki'l-verdiyye*, s. 319.

157 Hâkim Cüşemî, *Min Kitâbi Şerhi'l-uyûn*, c. I, vr. 162'den nakleden Zerkûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhu fi't-tefsîr*, ss. 77-78; Abdüsselâm b. Abbâs el-Vecih, Hâkim el-Cüşemî'nin *Tahkîmu'l-ukûl fi tashih'i'l-usûlüne* yazdığı Mukaddime, Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Ammán 1421/2001, s. 7.

el-Hasenî'den¹⁵⁸ ve Zeydî eğilimli Ebu'l-Berekât Hibetullah b. Muhammed el-Hasenî'den ders aldığı kaydedilir.¹⁵⁹ Hâkim Cüşemî'nin öğrencilerinden bazıları ise, Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Harezmi, oğlu Muhammed b. el-Muhassin el-Cüşemî ve Zemahşerî'dir. Özellikle oğlu Muhammed ve Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Harezmi'nin öğrencisi olan Zemahşerî'nin Hâkim Cüşemî'nin kitaplarının yayılmasında büyük bir rolü vardır.¹⁶⁰ Hâkim Cüşemî, 446/1054 yılında imâmetini ilan eden Hazar Zeydî liderlerinden Seyyid Mürşed Billâh Ebu'l-Hüseyn Yahya b. Hüseyn el-Hasenî (477/1084)'nin çağdaşı olup,¹⁶¹ bazı eserlerini ona takdim etmiştir. Bu şahsın Mu'tezile Kelâmı, Zeydî hukuk, hadis ve Talibilerin şecere ilmi konularında uzman olduğu kaydedilir.¹⁶² Hâkim el-Cüşemî önceleri Mu'tezilî iken hocası Ebû Hâmid'in vefatından sonra ve muhtemelen kendi hayatının son dönemlerinde Zeydî öğretiyi benimsemiş ve bu çerçevede eserler yazmıştır.¹⁶³ Onun eserlerinin çoğunluğu Yemen'e getirilmiş, burada Zeydiler arasında büyük itibar görmüş ve Yemen kütüphanelerinde korunarak bize ulaşmıştır.¹⁶⁴

Hâkim Cüşemî dışında dönemin Zeydî alimlerinden Zeyd b. Ali b. Ebi'l-Kâsım el-Hevsemî ez-Zeydî (V./XI. asır), Kâdî Abdülcebbâr'ın öğrencilerinden¹⁶⁵ Ebû Yûsuf Kazvîni (488/1095)'nin öğrencisidir. O, Ebû Yûsuf Kazvîni'den Hazar Zeydî liderlerinden Müeyyed Billâh'ın *Kitâbu şerhi't-tecrîd* adlı eserini okuduğunu ifade eder.¹⁶⁶

Şeyâtî Sericân olarak bilinen Ali b. Hüseyn b. Muhammed ez-Zeydî (V./XI. asır), Nâtık Bilhak'ın imamet konusundaki *ed-Diâme* isimli eserine *el-Muhîti bi usûli'l-imâme* ismiyle şerh yazmış olup,¹⁶⁷ Kâdî Abdülcebbâr'dan rivayette bulunur.¹⁶⁸

Zeydî alim Ebû Ca'fer ed-Deylemî, Hâkim Cüşemî'nin *Tehzîb* adlı tefsirini ve *Celâu'l-ebşâr* adlı eserini onun oğlu Muhammed'ten aktarır.¹⁶⁹ Ebû Ca'fer ed-

158 İbrâhîm b. Kâsım, *Tabakâtu'z-Zeydiyyeti'l-kübrâ*, c. II, ss. 891-892.

159 Zerkür, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhu fi't-tefsîr*, s. 79. Diğer hocalarıyla ilgili olarak bkz. Zerkür, *age*, ss. 76-79.

160 Zerkür, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhu fi't-tefsîr*, ss. 80-81; Wilferd Madelung, "al-Zamakhshari", *El(2) Supplement*, Brill, Leiden 2004, c. XII, ss. 840-841, s. 841.

161 Madelung, *Religious Trends in Early Islamic Iran*, s. 90. Biyografisi için bk. İbn Hacer, *Lisânu'l-mizân*, c. VIII, ss. 427-430.

162 Zerkür, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhu fi't-tefsîr*, ss. 30-31.

163 Madelung, "al-Hâkim al-Djushami", *El(2) Supplement*, c. XII, s. 343. Eserleri konusunda Bk. İbrâhîm b. Kâsım, *Tabakâtu'z-Zeydiyyeti'l-kübrâ (Kısmu's-sâlis)*, c. II, ss. 892-894. A. Mahmûd Subhî, *fi İlm-i Kelâm dirâse felsefiye fi'l-ârâi'l-firaka'l-İslâmiyye fi usûli'd-Dîn*, I-III, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut 1991/1411, c. III (Zeydiyye), ss. 198-201.

164 Abdüsselâm b. Abbâs el-Vecih'in el-Hâkim b. Ebû Saîd Muhassin b. Kerâme el-Cüşemî el-Beyhakî (493/1100)'nin, *Tahkimu'l-ukûl fi tashihî'l-usûl* (tahk.: Abdüsselâm b. Abbâs el-Vecih, Mütessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Ammân 1421/2001)'üne yazdığı Mukaddime, ss. 3-22, s. 11; Subhî, *fi İlm-i Kelâm*, c. III, s. 184; Madelung, "al-Hâkim al-Djushami", *El(2) Supplement*, c. XII, s. 343.

165 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, c. XVII, s. 21; İbn Hacer, *Lisânu'l-mizân*, c. V, ss. 169-170; Madelung, "Abû Yûsof Gazvîni", *Er*, c. I, s. 398.

166 İbrâhîm b. Kâsım, *Tabakâtu'z-Zeydiyyeti'l-kübrâ*, c. I, s. 451, c. II, s. 616.

167 Ahmed b. Sâlih b. Ebi'r-Ricâl (1092/1681), *Matlau'l-büdü'r ve mecmau'l-buhûr*, I-IV, tahk.: Abdüsselâm Abbâs el-Vecih-Muhammed Yahya Sâlim İzzân, Merkezü't-Türâs ve'l-Buhûsu'l-Yemenî, 1425/2004, c. III, s. 99.

168 İbrâhîm b. Kâsım, *Tabakâtu'z-Zeydiyyeti'l-kübrâ*, c. II, ss. 732-733.

169 İbrâhîm b. Kâsım, *Tabakâtu'z-Zeydiyyeti'l-kübrâ*, c. III, s. 1290.

Deylemî'nin, ayrıca Hâkim Cüşemî'nin diğer eserlerini de münâvele ve icâze yoluyla Muhammed b. Muhsin b. Kerâme el-Cüşemî'den aktardığı belirtilir.¹⁷⁰

Hâkim Cüşemî'nin¹⁷¹ veya onun öğrencisi Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Harezmi'nin öğrencisi olan Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer Zemahşerî (538/1144),¹⁷² Hacca gittiği 512/1188 yılında Mekke'de Zeydilerin lideri olan Şerif Ali b. İsa b. Hamza b. Vehhâs (556/1161)¹⁷³ tarafından davet edilmiş ve onun yanında iki yıl saygın bir şekilde misafir olmuştur. Bu süre zarfında aralarındaki arakadaşlık ilişkisi gelişmiş, İbnü'l-Vehhâs ondan ders almıştır.¹⁷⁴ Zemahşerî, İbnü'l-Vehhâs'a, kendi eserlerini, Hâkim Cüşemî'nin *Celâu'l-ebâr* ve diğer eserlerini aktarması hususunda icâzet vermiştir.¹⁷⁵ Daha sonra 526/1132 yılında tekrar Hac için gittiğinde yine Şerif Ali b. İsa b. Hamza b. Vehhâs'ın yanında üç yıl kalmıştır. Nitekim İbnü'l-Vehhâs Zemahşerî'yi Kur'an tefsiri yazması hususunda teşvik etmiştir.¹⁷⁶ Zemahşerî'nin de daha sonra ona *Keşşâf* isimli bu tefsirini yazdığı ve ayrıca birbirlerini övücü şiirler yazdıkları ifade edilir.¹⁷⁷ Ayrıca Zemahşerî'nin, Büveyhiler döneminde Mu'tezililer ve Zeydilerin başlıca ilim merkezlerinden biri olan Rey şehrine gidip, bir süre orada ders verdiği, Tâhir b. Ahmed b. Muhammed el-Kazvîni'nin ondan ders aldığını zikrettiği aktarılır.¹⁷⁸

Yahya b. İsmâil el-Hüseynî en-Nisâbûrî (600/1204'de hayatta)'nin amcası Hüseyin b. Ali b. Ahmed Cüveynî'den Hâkim Cüşemî, Nâtuk Bilhak Ebû Tâlib ve diğerlerinin eserlerini rivayet ettiği kaydedilir.¹⁷⁹

Bu bilgiler, Büveyhiler sonrasında da Zeydilerle Mu'tezililer arasında ilişkilerin devam ettiğini ortaya koymaktadır.

SONUÇ

250/864 yılında Hasan b. Zeyd (270/883)'in liderliğinde Hazar Denizi'nin güneyinde Taberistan, Deylem ve Gilân bölgelerinde bir devlet kuran Zeydiler, Zeydiyye'nin mezhep esaslarını ilk defa sistematize eden Kâsım Ressî (246/860)

170 İbrâhim b. Kâsım, *Tabakâtu'z-Zeydiyyeti'l-kübrâ*, c. II, s. 1064.

171 İbn Ebî'r-Ricâl, *Matlau'l-büdûr ve mecmau'l-buhûr*, c. IV, s. 208; İbrâhim b. Kâsım, *Tabakâtu'z-Zeydiyyeti'l-kübrâ*, c. II, s. 892.

172 Hayatı, eserleri, hocaları ve öğrencileri hakkında bk. Fethi Ahmet Polat, *İslâm Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler*, İz yay. , İstanbul 2007, ss. 59-103.

173 Takıyyuddîn Muhammed b. Ahmed el-Hasenî el-Fâsî el-Mekki (832/1429), *Ikdu's-semîn fi târihi beledi'l-emîn*, I-VIII, tahk.: Fuâd Seyyid, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1405/1985, c. VI, s. 220.

174 Fâsî, *Ikdu's-semîn fi târihi beledi'l-emîn*, c. VI, s. 218. Zemahşerî'nin Şüliği iddiasının bir değerlendirilmesi için bk. Polat, *İslâm Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler*, ss. 88-97.

175 İbrâhim b. Kâsım, *Tabakâtu'z-Zeydiyyeti'l-kübrâ*, c. II, s. 774.

176 Madelung, "al-Zamakhshari", *El(2) Supplement*, c. XII, s. 840.

177 Ebû Abdullâh Yâkût b. Abdullâh el-Hamevî (626/1299), *Mu'cemu'l-buldân*, I-V, Dâru Sâdir, Beyrut 1397/1977, c. III, s. 147; Fâsî, *Ikdu's-semîn fi târihi beledi'l-emîn*, c. VI, s. 220; İbrâhim b. Kâsım, *Tabakâtu'z-Zeydiyyeti'l-kübrâ*, c. II, s. 775.

178 Kazvîni (VI./XII. Asır), *et-Tedvîn fi ahbâri Kazvîn*, c. III, s. 98; Polat, *İslâm Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler*, s. 69.

179 İbrâhim b. Kâsım, *Tabakâtu'z-Zeydiyyeti'l-kübrâ*, c. III, s. 1209.

tarafından hazırlanan dinî ve ilmî mirası temel almışlardı. Bilindiği üzere söz konusu Zeydî Devletin siyasî ve ilmî kadrosu ile Mu'tezilîler arasındaki ilişkiler devletin kuruluş sürecinden itibaren başlamıştır. Başlangıçta -sosyal oluşumların doğası gereği- tam anlamıyla olgunlaşamayan bu ilişkilerin Abbasi Devleti'ne hakim olan Büveyhîler döneminde zirve noktaya ulaştığı görülmektedir. Böyle bir etkileşimin arkaplanında Büveyhîlerin Şîî (özelde Zeydî)- Mu'tezilî eğilimlerinin yani siyasî konjonktürün önemi gözden irak tutulmamalıdır. Nitekim bu dönem dikkatli bir şekilde incelendiğinde Mehdi Lidinillâh, Müeyyed Billâh ve Nâtk Bilhak Ebû Tâlib gibi Zeydî liderlerin ilişki kurdukları ve öğrenci oldukları başlıca Mu'tezilî alimlerin Basra Mu'tezilesi Cübbâî ekolüne mensup Ebû Abdullah el-Basrî (369/980) ve Kâdi Abdülcebbar (415/1024) olduğu görülecektir. Bu önemli iki Mu'tezilî figürün etkisiyle Zeydîler, Mu'tezile'nin Basra ekolünün öğretisini benimsemişlerdir. Böylece Basra Mu'tezile öğretisi, daha özelde Behşemî öğretisi, Hazar Zeydîlerinin genel karakteristiği haline gelmiştir.

Büveyhîlerden sonra, siyasî konjonktürün değişmesiyle birlikte Mu'tezile ve Şia'nın durumu zayıflamış ve etki alanı daralmıştır. Tüm bu olumsuz koşullara rağmen bu düşünce ekolleri arasındaki ilişkiler sürmüştür. İki ekol mensupları arasındaki bu sıcak ilişki, Mu'tezilî yazarların yazdığı eserlerin pek çoğunun Zeydîler tarafından korunmasında ve sonrasında Zeydîlerin devlet kurduğu bir diğer coğrafya olan Yemen'e taşınarak günümüze kadar muhafaza edilmesinde etkili olmuştur. Nitekim yirminci asrın başlarından itibaren neşredilen Mu'tezilî yazarların eserlerinin çoğunluğu, Yemen'deki resmî ve özel kütüphanelerdeki yazma nüshalara dayanarak neşredilmiştir. Dahası söz konusu kütüphanelerde bulunan diğer bazı yazma nüshalar da, araştırmacılarca kendilerine ilgi gösterilip, neşredilmeyi beklemektedir.

ÖZET

Zeydîler, İslam Tarihi'nde ilk defa Hasan b. Zeyd (270/883) liderliğinde Hazar Denizi'nin güneyinde bir devlet kurdular. Bu devletin fikrî alt yapısı, Zeydiyye mezhep esaslarını ilk defa sistematize eden Kâsım Ressî (246/860) tarafından hazırlandı. Hazar Denizi'nin güneyinde kurulan Zeydî Devletin liderleri ve burada yaşayan Zeydî alimlerle Mu'tezilîler arasındaki ilişkiler bu devletin kuruluşundan itibaren başlamıştır. Bununla birlikte iki ekol mensupları arasındaki ilişkiler Abbasi Devleti'ne hakim olan Büveyhîler döneminde zirve noktasına ulaşmıştır. Bunda Büveyhîlerin Şîî (özelde Zeydî)- Mu'tezilî eğilimlerinin yani siyasî konjonktürün önemli etkisi olmuştur. Söz konusu dönemde Zeydîlerin ilişki kurdukları başlıca Mu'tezilî alimler Basra Mu'tezilesine mensup Ebû Abdullah el-Basrî (369/980) ve Kâdi Abdülcebbar (415/1024)'dır. Nitekim onlar vasıtasıyla Zeydîler, Mu'tezile'nin Basra ekolünün öğretisini benimsemişlerdir. Büveyhîlerden sonra, siyasî konjonktürün değişmesiyle Mu'tezilîler ve Şia'nın durumu zayıflamasına rağmen iki ekol mensupları arasındaki ilişkiler devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hazar Zeydîleri, Ebû Abdullah el-Basrî, Kâdi Abdülcebbar, Mehdi Lidinillâh, Müeyyed Billâh, Nâtk Bilhak Ebû Tâlib, Basra Mu'tezile ekolü.